

Jaarverslag 2008

Postbus 19197

3501 DD Utrecht

tel.: 070 378 5653

internet: www.innovatienetwerk.org

Het ministerie van LNV nam het initiatief tot en financiert InnovatieNetwerk.

ISBN: 978 – 90 – 5059 – 384 – 7

Overname van tekstdelen is toegestaan, mits met bronvermelding.

Rapportnr. 09.3.061, Utrecht, maart 2009.

Inhoud

1.	Inleiding	1
2.	Ruimte Creëren	5
2.1	Het thema	5
2.2	De concepten	7
2.3	Rapporten en andere uitgaven	25
2.4	Media	25
2.5	Lezingen en wokshops	29
3.	Duurzaam Ondernemen	31
3.1	Het thema	31
3.2	De concepten	33
3.3	Rapporten en andere uitgaven	66
3.4	Media	67
3.5	Lezingen en workshops	76
4.	Gezonde Samenleving	81
4.1	Het thema	81
4.2	De concepten	82
4.3	Rapporten en andere uitgaven	96
4.4	Media	96
4.5	Lezingen en wokshops	102
5.	InnovatieStimulerende Omgevingen	105
6.	Organisatie	109
6.1	Algemeen	109
6.2	Professionaliseren door Leren	109
6.3	Monitoring en Evaluatie	110
6.4	Communicatie	111
6.5	Financiën	113
6.6	Rapporten	114
6.7	Media	114
6.8	Lezingen	115
Bijlagen:		
1.	Samenstelling Bestuur per 1 januari 2009	117
2.	Samenstelling Innovatiekringen per 1 januari 2009	119
3.	Samenstelling Bureau per 1 januari 2009	123

I.

Inleiding

InnovatieNetwerk ontwikkelt grensverleggende innovaties in relatie tot de beleidsdomeinen van het Ministerie van LNV. Het bijzondere schuilt niet alleen in het grensverleggende karakter van ons werk, maar ook in de ambitie om grensverleggende innovaties daadwerkelijk in de praktijk gerealiseerd te krijgen. LNV heeft de ruimte gecreëerd om deze bijzondere taak te vervullen en financiert deze ook. We doen dat vanuit een onafhankelijke positie onder verantwoordelijkheid van een bestuur met mensen uit de wereld van overheid, wetenschap, bedrijfsleven en maatschappelijk organisaties.

InnovatieNetwerk werkt aan 3 inhoudelijke thema's

- Ruimte Creëren
- Duurzaam Ondernemen
- Gezonde Samenleving

Het vierde, overkoepelende thema richt zich op Innovatie Stimulerende Omgevingen. De aandacht ligt hierbij met name bij gebreken op systeemniveau, die het innovatieproces belemmeren.

Denken is leuk en nuttig. Maar uiteindelijk gaat het vooral om de maatschappelijke betekenis die dit krijgt. Ons werk moet betekenisvolle duurzaamheidseffecten krijgen in de samenleving. Dat lukt in toenemende mate. In 2008 zijn voor meerdere grensverleggende concepten forse stappen gezet richting implementatie en maatschappelijke impact. Voorbeelden hiervan zijn Tijdelijke Natuur, Knooperven, Bouwen met Groen en Glas, Innofisk, Bioport en Energieneutrale Zuivelketen.

InnovatieNetwerk is als organisatie klein, maar het netwerk is groot. Al onze projecten krijgen vorm door samenwerking met partners. Partners met een grote variëteit in herkomst en kennis en kunde. Zonder hen zouden we onze taak niet kunnen vervullen. Een deel van die samen-

werking is organisatorisch vorm gegeven. Zo hebben we allianties met het bedrijfsleven via SIGN (glastuinbouw), Kiemkracht (akkerbouw) en Courage (melkveehouderij). We werken aan grensverleggende vernieuwingen in de Noordzeevervisserij via een verbinding met het Visserij InnovatiePlatform. We werken samen met (en zijn bestuurlijk betrokken bij) Transforum, Leven met Water en Habiforum. Ook participeren we in het Platform Agrologistiek. Daarnaast hebben we intensieve contacten met overheden, waarbij LNV uiteraard een vooraanstaande rol speelt.

In navolging van de metingen in 2004 en 2005 is begin 2008 een kwantitatief onderzoek uitgezet om reacties van mensen uit ons netwerk op ons werk te verkrijgen. De waardering voor ons werk is ten opzichte van de vorige metingen verder toegenomen. Een grote meerderheid (88%) van de respondenten beoordeelt ons werk als goed tot zeer goed/uitstekend. Verder ziet een meerderheid InnovatieNetwerk als grensverleggend/innovatief, ambitieus en inspirerend. Precies die elementen waar we zelf als organisatie van vinden dat die bij ons zouden moeten horen. Ook de media-aandacht is aanzienlijk geweest. U vindt dat terug in de verschillende hoofdstukken van dit jaarverslag. Kortom: meer dan genoeg redenen om met veel energie aan onze bijzondere taak te blijven werken. We hopen dat dit jaarverslag iets van onze passie voor het werk laat zien. Veel leesplezier!

2.

Ruimte Creëren

2.1

Het thema

Tot dusver domineren twee strategieën in de omgang met de ruimte. De eerste, en tot op heden belangrijkste, is die van ruimte beheersen. Denk hierbij aan functiescheiding en toelatingsplanologie, waarbij vooral omschreven staat wat niet mag in bepaalde gebieden. De tweede en meer recente strategie is die van ruimte ontwikkelen, met als trefwoorden ‘multifunctionaliteit’ en ‘ontwikkelingsplanologie’. Deze strategie sluit beter aan op de gewenste aanpassings- en ontwikkelingsmogelijkheden en biedt meer ruimte voor economische ontwikkeling. Een valkuil is de aantasting van zwakke functies. Het is de uitdaging om de sterke punten van beide strategieën te combineren en de zwakke uit te bannen. Deze nieuwe ontwikkelingsstrategie bewaakt een duurzame en aantrekkelijke groei van gebieden en bezit daarnaast voldoende veerkracht om tegemoet te komen aan de veranderende omstandigheden. De nieuwe strategie noemen we ‘Ruimte Creëren’ en vindt haar basis in de kwaliteiten van gebieden.

De centrale innovatieopgaven binnen dit thema zijn ondergebracht in drie subdomeinen:

- Landschap en Natuur,
- Water,
- Wonen en werken.

Landschap en Natuur

De innovatieopgave binnen het subdomein Landschap en Natuur is om bewustzijn te creëren van de diverse waarden van groen. Dit vraagt om concepten die de dwarsverbanden tussen groen en bijvoor-

beeld economische ontwikkeling goed blootleggen. Het uiteindelijke doel is om partijen te verleiden om investeringen te doen die de kwaliteit van het groen handhaven of zelfs verbeteren. Omdat de ontwikkeling van groen veel tijd vergt, denken we vooral vooruit. Immers, huidige waarden en normen kunnen door de jaren heen behoorlijk veranderen of worden bijgestuurd. Aan ons de opgave om hier rekening mee te houden. Ook moeten we ervoor zorgen dat de publieke functie van natuur en landschap niet in het gedrang komt en dat er aandacht is voor de unieke kwaliteiten van sommige gebieden in internationale context. Denk bij dat laatste bijvoorbeeld aan onze karakteristieke veenlandschappen.

Water

De ingezette klimaatsverandering vraagt om een geheel nieuwe benadering van onze omgang met water. De innovatieopgave binnen het subdomein Water is samen te vatten in de strategie ‘water waarderen’. Dit betekent dat water letterlijk én figuurlijk meer ruimte krijgt. Wij benaderen de waterkwaliteit en -kwantiteit niet als een bedreiging maar als een kans voor integrale innovatie. Op deze wijze ontwikkelen wij vernieuwende en baanbrekende concepten die tot de verbeelding spreken van burgers, bedrijven en overheden.

Wonen en Werken

De innovatieopgave binnen het subdomein ‘Wonen en Werken’ is het in harmonie brengen van de behoefte aan landelijk wonen en werken, met de wensen ten aanzien van de kwaliteit van het landschap. Dit vraagt om vernieuwende woon- en werkconcepten en economische activiteiten die positief bijdragen aan de omgevingskwaliteit.

Naast de bovengenoemde inhoudelijke innovatieopgaven zijn er twee procesmatige aandachtspunten in ons werk te onderscheiden:

- Actieve betrokkenheid,
- Regels en instituties.

Deze aandachtspunten zijn onmisbaar om van een droom of gedachte tot handelen te komen. De hulp van burgers en bedrijven is essentieel, evenals een slimme omgang met regels en instituties. Deze meer procesmatige opgaven zijn binnen elk subdomein van belang en zijn essentieel voor het slagen van elk concept.

Actieve betrokkenheid

De opgave van ‘Actieve betrokkenheid’ is om burgers en bedrijven ‘producenten’ van hun leefomgeving te maken. Men zal moeten worden verleid om zich anders te gedragen: niet als passieve consument, maar als betrokken burger of bedrijf. De gedachte hierachter is dat de overheid eenvoudigweg niet in staat is om als enige partij verantwoordelijkheid te nemen voor de kwaliteit van het landschap.

Regels en instituties

De opgave van ‘Regels en instituties’ is om te zorgen dat grensverleggende vernieuwingen en concepten zo min mogelijk worden gehinderd door regelgeving, en waar mogelijk worden gestimuleerd. Dit geldt voor zowel formele als informele regels. Met informele regels doelen we op cultuur, zoals risicomijdend gedrag binnen bepaalde instituties.

2.2

De concepten

Voor het thema Ruimte Creëren lag het zwaartepunt van de activiteiten in 2006 en 2007 bij het naar de praktijk brengen van al ontwikkelde robuuste concepten. In 2008 is de aandacht weer meer verlegd naar het ontwikkelen van nieuwe concepten, zonder overigens de realisatie in de praktijk te verwaarlozen.

Klimaatkeuken EU is eind 2008 afgerond. De eindrapportage zal zich richten op mogelijk andere klimaatscenario's dan het nu dominant gehanteerde scenario. Ook kan het eindproduct benut worden om toekomstige concepten van InnovatieNetwerk te toetsen op de relatie met mogelijke klimaatveranderingen. Alles bij elkaar heeft het traject onvoldoende baanbrekende no-regret opties (nieuwe concepten) opgeleverd voor

We hebben binnen dit thema 19 concepten in portefeuille, en we voeren drie ondersteunende activiteiten uit die mogelijk ook weer leiden tot nieuwe concepten. Slim omgaan met de toekomst wordt uitgevoerd op specifiek verzoek van DG Wouters van LNV.

Concept	Innovatieopgave	Fase
Netlandschap	Landschap & natuur	Realisatie
Tijdelijke natuur	Landschap & natuur	Realisatie
Rietecconomie	Landschap & natuur	Realisatie
Singelgolf	Landschap & natuur	Realisatie
Gezondheidslandschappen	Landschap & natuur	Ontwikkeling
Volkstuinen	Landschap & natuur	Ontwikkeling
Systeemanalyse landschapskwaliteit	Landschap & natuur	Oriëntatie
Natuurconcepten na de EHS	Landschap & natuur	Oriëntatie
Nieuwe Rivieren	Water	Realisatie
Zandgenoten (Waalweelde)	Water	Realisatie
Oppolderen	Water	Ontwikkeling
Rijke Delta	Water	Ontwikkeling
Knooperven	Wonen & werken	Realisatie
Recreatie	Wonen & werken	Afronding
Ruimtelijke Kwaliteit en Glastuinbouw	Wonen & werken	Realisatie
Nieuwe Dorpen	Wonen & werken	Afronding
Nieuwe Marken	Wonen & werken	Realisatie
Waterwoonterpen (Duinwonen)	Wonen & werken	Realisatie
Tijdelijk bestemmen	Wonen & werken	Ontwikkeling
Space academy II	Ondersteunend	Realisatie
Klimaatkeuken EU	Ondersteunend	Afgesloten
EU-regelgeving	Ondersteunend	Ontwikkeling
Slim omgaan met de toekomst	Ondersteunend	Ontwikkeling

2.2.1 Speerpunt Landschap en natuur

Netlandschap

Het concept

Achtergrond is de constatering dat in het verleden een aantrekkelijk landschap doorgaans een bijproduct was van de landbouw, terwijl dat in afnemende mate het geval is/kan zijn. Er is dus behoefte aan nieuwe manieren om gewenst landschap in stand te houden dan wel te ontwikkelen. Het gaat daarbij vooral om het zoeken naar nieuwe beheersconcepten, waarin burgers, en bedrijven die belang hebben bij een aantrekkelijk landschap, worden betrokken.

Net(land)schap is een nieuwe financierings- en organisatievorm die bestaat uit de volgende, met elkaar samenhangende onderdelen:

- a. Een grondbank (om te sturen in de aanwending van vrijkomende grond);
- b. Een fonds om draagvlak onder en financiering door burgers te organiseren;
- c. Een fonds om draagvlak onder en financiering door bedrijven te organiseren.

De organisatie probeert publieke waarden, zoals landschappelijke kwaliteit, te koppelen aan private waarden, zoals een aantrekkelijk woonmilieu en een duurzaam bedrijf.

Stand van zaken

Er is een robuust concept ontwikkeld aan de hand van de problematiek in Amstelland bij Amsterdam, een veenweidegebied met een landschappelijke kwaliteit die men liefst zou willen behouden en een agrarische sector die steeds moeilijker kan concurreren op de wereldmarkt. In 2008 is in Amstelland gewerkt aan een voorstel voor de juridische structuur en inrichting van een Beheergrondbank, een Groenfonds (gericht op particulieren) en een Landschapsfonds (gericht op bedrijfsleven en overheid). De beide fondsen zullen gefaseerd ingevoerd worden. De te ontwikkelen grondbank zal waarschijnlijk in groter verband georganiseerd worden. Betrokken partijen zijn onder andere de ZuidAs, het Nationaal Groenfonds, de Triodos bank, de Stichting Beschermers Amstelland, de gemeente Amsterdam en de provincie Noord-Holland.

Naast Amstelland is ook een tweede gebied geselecteerd om het concept 'Netlandschap' te beproeven. Dat is het Binnenveld, een gebied dat als het groene hart functioneert te midden van de gemeenten Wageningen, Ede, Rheden en Veendaal, die gezamenlijk het samenwerkingsverband WERV vormen. In opdracht van dit samenwerkingsverband en InnovatieNetwerk is in 2007/2008 een haalbaarheidsstudie uitgevoerd om te zien in hoeverre er draagvlak is voor een landschapsfonds voor het Binnenveld. April 2008 is deze studie verschenen onder de titel 'Naar een Binnenveldfonds' (rapport 08.2.177). Daarin wordt het idee genoemd van een uitzichtgarantie of -verzekering. Huizenbezitters kunnen, zo is de gedachte, hun vrije uitzicht verzekeren voor bijvoorbeeld een periode van twintig jaar. De verzekeringspremie wordt deels gebruikt voor beheer van het landschap. Mocht in die

twintig jaar het vrije uitzicht alsnog vervallen, dan worden de huiseigenaren schadeloos gesteld.

Onze twee pilotgebieden voor Netlandschap zijn door het ministerie van LNV aangewezen als proefgebied voor experimenten met financiering van landschapsbeheer. Aan de selectieprocedure namen 36 gebieden deel. De twee andere verkozen gebieden zijn het Groene Woud in Noord-Brabant en de Ooijpolder bij Nijmegen.

Tijdelijke natuur

Het concept

Tijdelijke natuur – natuur die voor een beperkt aantal jaren ontwikkeld wordt op gronden die wachten op realisatie van bestemmingen zoals bedrijvigheid of wonen – biedt permanente winst voor mens én natuur. Onze huidige wet- en regelgeving houdt echter de ontwikkeling van tijdelijke natuurgebieden tegen, evenals de heersende beleidscultuur. Daarmee doen we onszelf in ecologisch en recreatief opzicht tekort.

In heel Nederland is ruim 35.000 hectare grond door overheden of projectontwikkelaars aangekocht ten behoeve van woningbouw, infrastructuur, bedrijventerreinen of ontgrondingen. Vaak gaat het om voormalige landbouwgronden of opgespoten terreinen waarvan de natuurwaarden bij aankoop of aanleg gering zijn. De toekomstige bestemming is al vastgelegd in streek- en bestemmingsplannen, maar het kan nog wel een aantal jaren (soms tien jaar of langer) duren voordat de definitieve bestemming daadwerkelijk wordt gerealiseerd. Al die tijd probeert de grondeigenaar angstvallig de natuur buiten de deur te houden, door terreinen regelmatig om te ploegen of te verpachten als landbouwgrond. Want komen er beschermde soorten op het terrein af, dan kan hun aanwezigheid, met de wet in de hand, gebruikt worden om verdere ontwikkelingen op het terrein tegen te houden, te vertragen of om compensatie te eisen.

Stand van zaken

De ecologische dimensie van dit inmiddels robuuste concept is onderzocht, met als resultaat onderbouwing van de stelling dat tijdelijke natuur permanente winst betekent voor de natuur. Ook zijn we in de juridische aspecten gedoken. Het advies van IMI in Brussel en Prof. dr. Ch. W. Backes (op dat moment werkzaam voor het Centrum voor Omgevingsrecht en -beleid/NILOS Utrecht) is dat van tevoren ontheffing gevraagd moet worden door een grondeigenaar voor het te zijner tijd opruimen van de tijdelijke natuur, met als argument dat dit in het belang van flora en fauna is. Dit betreft een nieuwe juridische redeneerlijn. De bekendheid van het concept is vergroot door een paginagroot artikel in de bijlage *Kennis van de Volkskrant* en een bijdrage in de rubriek *Morgen van Het Financieele Dagblad*.

De Tweede Kamer heeft bij motie op 5 juni 2007 de minister gevraagd om via tijdelijke ontheffingen, natuur op braakliggende terreinen mogelijk te maken. Mede daarom heeft het ministerie van LNV een beleidslijn Tijdelijke Natuur ontwikkeld. Daarmee is meer duidelijkheid ontstaan over de argumentatie van het ministerie bij het be-

oordelen van eventuele ontheffingsaanvragen. Verder zijn Havenbedrijf Amsterdam en gemeente Heerenveen uitgenodigd om mee te doen aan een pilot 'Tijdelijke Natuur'. Beide hebben inmiddels ingestemd. De gemeente Almelo heeft zich aangemeld als derde pilot. Najaar 2008 is gestart met de pilots.

Rieteconomie

Het concept

Doel is het ontwikkelen van een economisch, (water)technisch, landschappelijk en recreatief verantwoorde oplossing voor de heersende problemen in de veenweidegebieden. Kern van de oplossing is de teelt van biomassa (riet, maar wellicht ook grienden en wilgen) die zowel een functie heeft in het kader van recreatie als in de productie van energie (*biobased economy*) en aldus moet zorgen voor een nieuw en duurzaam economisch fundament. Kortom: een nieuwe vorm van landbouw in natte gebieden. Bovendien wordt door de rietteelt de bodemdaling in de veengebieden tegengegaan.

Stand van zaken

DHV en LINKit Consult hebben voor eigen rekening een verkenning uitgevoerd, met als titel 'De Energieplantage een nieuwe toekomst voor de veenweidegebieden in Nederland'. Op basis daarvan is aan deze partijen de opdracht gegeven hun gedachtengoed verder uit te werken. Dit heeft geresulteerd in de publicatie 'De introductie van de rieteconomie' (rapport 07.2.155), die in juni 2007 is verschenen. In 2008 is gezocht naar een locatie voor een pilot. De keus is gevallen op Laag Holland, met diverse terreinen van Natuurmonumenten, in beheer van boeren, waaronder het Jisper- en Wormerveld. Er wordt nu gewerkt aan een studie naar de haalbaarheid van een rieteconomie in dit gebied, vooral gericht op het belangrijke eindstadium van de keten: de benutting en het gebruik van het riet/de biomassa. Daarnaast is een studie gestart naar de financieel-economische eisen die vanuit een bestaand landbouwbedrijf gesteld worden bij (gedeeltelijke) overschakeling naar rietteelt.

Singelgolf

Het concept

Het concept beoogt een golfbaan (of cluster van golfbanen) te ontwikkelen, die als een lint door het landschap loopt, over de grond van meerdere agrariërs. De boeren blijven er boeren, maar nu met een stevige structurele economische basis via de koppeling aan een krachtige economische functie: golf. En de golfers krijgen landschappelijk aantrekkelijkere en gevarieerdere golfbanen. Het gaat om nieuwe organisatie- en financieringsmodellen, een andere inpassing in het landschap (mogelijk bij clusters van banen leidend tot geheel nieuwe gebiedsontwikkeling), het doorbreken van het isolement van golf door een combinatie met andere functies (variërend van recreatie tot zorg) en het toegankelijk maken van het agrarisch landschap.

Het concept zorgt daarmee voor de volgende winst:

- Verbetering en verbreding van de economische basis van agrarische bedrijven;

- Een goed toegankelijk agrarisch landschap voor 'groene recreatie';
- Golfbanen die in harmonie zijn met hun omgeving in plaats van dat ze enclaves vormen;
- Een eerlijkere verdeling van lusten en lasten van de grondtransacties in verband met de aanleg van de golfbaan;
- Mooiere golfbanen.

Stand van zaken

Er is zowel gezocht naar een locatie voor één golfbaan als voor een cluster van golfbanen. Met HNS landschaparchitecten, Stichting Gelderse Vallei, gemeente en een lokale golfondernemer is een locatie in de Gelderse Vallei gekozen als pilot voor een enkelvoudige golfbaan. Momenteel worden door DHV de planologische (on)mogelijkheden onderzocht om op de betreffende plek een eerste pilot te realiseren. Probleem is dat singelgolf in de planologie wordt gezien als een intensieve vorm van recreatie. In gebieden waar intensieve recreatie planologisch niet mag, is Singelgolf dan ook niet mogelijk. Als je het ziet als een extensieve vorm van recreatie, is Singelgolf in meer gebieden mogelijk, waaronder de pilotlocatie. Om het concept breder onder de aandacht te brengen, is een publieksfilm(pje) gemaakt dat ook via de website is te bekijken.

De zoektocht naar een geschikte locatie voor een cluster van golfbanen heeft nog weinig aandacht gekregen omdat ervoor gekozen is de prioriteit te leggen bij het realiseren van een pilot met een enkelvoudige baan.

Gezondheidslandschappen

Het concept

Kern van het concept is een nieuwe combinatie op het gebied van zorg, recreatie en landbouw, waardoor de economie versterkt wordt, er beter ingespeeld wordt op de behoeften van onder meer patiënten en recreanten, en de landschappelijke kwaliteit een impuls krijgt. De redenering hierachter is als volgt:

- a. Het landelijk gebied is interessant voor de zorg vanwege tendensen tot extramuralisering en het feit dat bepaalde patiëntengroepen baat hebben bij een groene omgeving;
- b. In het landelijk gebied komen vele gebouwen vrij, die na verbouw of herbouw kunnen dienen als vestigingsplaats voor zorginstellingen;
- c. Recreatie komt in beeld omdat het niet alleen gaat om *cure* en *care*, maar ook om *wellness*;
- d. De landbouw zoekt grond voor schaalvergroting. Zorg en recreatie hebben maar weinig grond nodig voor zichzelf, en kunnen dus ruimte bieden aan de landbouw;
- e. Zorg en recreatie hebben beide belang bij een open en aantrekkelijk landschap. Zij kunnen optreden als eigenaar en beheerder van landschappelijke elementen, en boeren inhuren om dat landschap te onderhouden. Daarmee kunnen zij dus nieuwe dragers worden van het landschap.

Het is nadrukkelijk de bedoeling de kwaliteit van gebieden/regio's een impuls te geven, en niet alleen de kwaliteit van kleine eenheden zoals erven.

Stand van zaken

In 2007 is het concept verkend door deBOERenADVIES en De Greve Partners. Dat heeft geleid tot een conceptwijzer getiteld 'Ruimte voor gezonde, groene zorg'. Ook is er op 30 augustus 2007 een workshop gehouden waaraan partijen hebben deelgenomen uit de landbouw, de gezondheidszorg en de projectontwikkeling. Het concept heeft hier brede steun en bijval gekregen. Voor de regio De Liemers is gekeken of het concept 'Zorglandschap' kansrijk is. Het antwoord daarop is: ja, met voorbehoud. 'Ja' in de zin dat er voldoende partijen zijn die erin geloven. Het voorbehoud bestaat uit twee elementen: a. Het feit dat er in De Liemers geen grote partij is die de lead kan nemen; b. De financiële crisis waarin veel thuiszorgorganisaties op dit moment lijken te verkeren.

Volkstuinen als groene motor

Het concept

In dit concept worden de goede elementen van een traditionele volkstuin (een areaal met bloemen of gewassen dat door burgers wordt beheerd) gecombineerd met de publieke toegankelijkheid en aantrekkelijkheid van een park. De tuinen zijn als het ware de private perken, en de paden dienen om die perken voor een breed publiek beleefbaar te maken. Door deze combinatie worden volkstuinen ook aantrekkelijk voor degenen die niet tuinieren, kan meer publiek groen in de buurt van steden gerealiseerd worden, en wordt beter tegemoetgekomen aan de grote vraag naar tuinen.

Stand van zaken

H+N+S heeft een quickscan gedaan van voorbeelden in binnen- en buitenland die laten zien dat volkstuinen een rol kunnen vervullen zoals hierboven beschreven. Die voorbeelden blijken er her en der te zijn, zij het in Nederland nog in zeer beperkte mate. Het beeldverslag van de studie is op onze internetsite beschikbaar. Verder is een Conceptwijzer gemaakt over het gedachtengoed rond Volkstuinen als groene motor. Deze is aan alle gemeenten in Nederland toegestuurd. Er is contact gelegd met het ministerie van LNV om een relatie te leggen met Groen en de Stad, en met VROM/WWI, dat in 2008/2009 4 miljoen euro beschikbaar stelt aan de 31 grootste steden (de G31) om volkstuinen te stimuleren. Dit betekent dat de politiek het belang van volkstuinen in steden onderkent en wil ondersteunen. Er is gezocht naar gebieden waarin het gedachtengoed in de praktijk gebracht kan worden.

Systeemanalyse Landschapskwaliteit

Het concept

Het te ontwikkelen concept is uiteindelijk gericht op het vergroten van de maatschappelijke en politieke betrokkenheid bij de kwaliteit van het landschap. Aanleiding is het voorstel van Jaap Dirkmaat van de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, om via een investering van 600 miljoen euro per jaar het Nederlandse landschap weer mooi en vitaal te maken. Dit voorstel is met veel enthousiasme ontvangen. Bovendien hebben Witteveen en Bos aangetoond dat investeren in landschap loont. Toch is er nog niet veel met het voorstel van Dirkmaat

gedaan. De vraag waar we ons in eerste instantie op richten, is hoe dat komt en wat je eraan kunt doen.

Stand van zaken

Aan Storm cs is gevraagd een systeemanalyse te maken die antwoord geeft op de vraag hoe het kan dat we landschap belangrijk vinden, maar er toch niet in (willen) investeren. Zij zullen deze analyse maken met de methodiek die Rotmans heeft ontwikkeld voor analyse van transitie. Daarbij wordt samengewerkt met Drift, waar een van de Storm-partners ook werkzaam is. Op basis van het antwoord op de vraag waarom we landschap belangrijk vinden maar er niet in investeren, wordt voor een concreet gebied (de driehoek Rotterdam, Antwerpen en Brabantstad) gekeken wat je kunt/moet doen om die impasse te doorbreken.

Natuurconcepten na de EHS

Het concept

In 2018 zal naar verwachting de Ecologische HoofdStructuur (EHS) gerealiseerd zijn. In 2011 moet daarom eigenlijk al bekend zijn of er behoefte is aan een natuurverhaal voor na de EHS (volgende generatie natuurbeleid) en zo ja, hoe dat er dan uit zou moeten zien. Om dat mogelijk te maken, is het zaak nu het denk- en ontwerpproces te starten.

Stand van zaken

Dit onderwerp is op verzoek van de directie Natuur van LNV op de agenda gezet. De uitdaging is naar verwachting de integratie van natuur met andere functies. Want de EHS zorgt wel voor veel hectares natuur, maar die natuur ligt bijna als een eiland in het land en is daardoor erg kwetsbaar. In 2008 is gestart met interviews met een aantal belangrijke personen. Ook is een tweetal werksessies belegd. Ter gelegenheid van het afscheid van Hans Hillebrand is over dit onderwerp eind 2008 een inspirerende workshop gehouden, waarin woorden als soortenbeleid en natuurdoeltypen niet vielen.

2.2.2

Speerpunt Water

Nieuwe Rivieren

Het concept

Door de aanleg van Nieuwe Rivieren is er een hoop 'winst' te boeken. De winst heeft betrekking op onder andere extra ruimte voor recreatie, wonen aan het water, natuur en klei-, grind- of zandwinning. Daarnaast kunnen Nieuwe Rivieren dienen als ruggegraat voor ruimtelijke ontwikkeling. In veel gevallen kunnen Nieuwe Rivieren ook bijdragen aan de riviergeveiligheid door het vergroten van de afvoer- en bergingscapaciteit.

De verandering in denken die aan dit robuuste concept ten grondslag ligt, is dat water (en dus ook rivieren) niet iets is waarover je moet spreken in termen van bedreigingen, maar dat water iets is waar je in essentie veel plezier aan kunt beleven.

Stand van zaken

Het debat over het concept is aangezwengeld door gesprekken met tientallen belangrijke spelers zowel op lokaal, regionaal als nationaal niveau. Er zijn lezingen gehouden op symposia en artikelen geschreven en verschenen in de dagbladen *Trouw* en *NRC-Handelsblad*. Het tijdschrift *Landwerk* heeft een special uitgebracht met artikelen over Nieuwe Rivieren. Ook is er een tv-film voor de NCRV gemaakt die begin 2006 is uitgezonden. Verder is het onderwerp onder andere in *Goede Morgen Nederland* (KRO-televisie) aan de orde geweest. Verder is er samengewerkt met het Interreg-project 'Freude am Fluss', onder leiding van Prof.dr. A.J.M. Smits (RU Nijmegen), dat eind 2008 is afgesloten.

Nadere onderbouwing van het concept inclusief technische, rivierkundige en financiële implicaties heeft plaatsgevonden. De resultaten zijn vastgelegd in verschillende publicaties en flyers.

Voor de Betuwe heeft Berenschot een Ondernemend Gezelschap geformeerd dat werkt aan de realisatie van een Nieuwe Rivier. In 2007 is vooral aandacht geschonken aan een Nieuwe Rivier in het Park Lingezegen, tussen Arnhem en Nijmegen. Hiertoe is een ontwerp gemaakt dat onder andere in de Stuurgroep voor het park en met de Gelderse gedeputeerde Verdaas is besproken. De tijd bleek echter niet rijp voor dit voorstel. Onze betrokkenheid zal wellicht worden afgesloten met een tentoonstelling die laat zien wat er allemaal mogelijk zou zijn in het park als er een Nieuwe Rivier wordt aangelegd. Er wordt in dat kader samenwerking gezocht met de Hoge School van de Kunsten in Arnhem. Begin 2007 is het boek 'Bouwen aan Nieuwe Rivieren' verschenen, dat voor vier voorbeeldlocaties (Zutphen, Ooijen-Wanssum, Arnhem en Veessen-Wapenveld) laat zien hoe wonen en Nieuwe Rivieren gecombineerd kunnen worden. Het boek bevat niet alleen inhoudelijke voorbeelden, maar levert ook berekeningen over innovatieve financieringen en de daarbij behorende organisatievormen. Het boek heeft flink wat publiciteit gegenereerd.

InnovatieNetwerk heeft meegewerkt aan een verkenning van een Nieuwe Rivier bij Ooijen-Wanssum, samen met de provincie Limburg en Habiforum. Een verslag is te vinden in het rapport 'Gebiedsontwikkeling Ooijen-Wanssum - synopsis van verkenning', dat in september 2008 is verschenen. Inmiddels heeft de Stuurgroep besloten dat een permanent stromende rivier vanwege de effecten op de grondwaterstand niet gewenst is. InnovatieNetwerk heeft op verzoek van de Projectgroep Ooijen-Wanssum gekeken hoe zonder permanent stromende rivier het gebied zo mooi en blauw mogelijk ontwikkeld kan worden. Een rapportage daarover komt begin 2009 beschikbaar. In 2010 valt een definitief besluit over realisatie. We hebben prof. Maarten Hajer van de Universiteit van Amsterdam gevraagd het proces in Ooijen-Wanssum te evalueren.

Ook in Kampen zijn we – op verzoek van de provincie Overijssel – betrokken geweest, met name om te kijken of men wel alle mogelijkheden om kwaliteit te realiseren met een Nieuwe Rivier heeft benut. Dat heeft geleid tot aanpassingen in het ontwerp. Eind 2008/begin 2009 moet hier een zogenoemd 'omwisselbesluit' genomen worden, dat aangeeft welke maatregelen Kampen voorstelt ter vervanging van de door de PKB Ruimte voor de Rivier voorgeschreven uitdieping van het zomerbed. Met dat omwisselbesluit is een onomkeerbaar proces in

werking gezet. Verder is prof. Erik-Hans Klijn van de Erasmus Universiteit Rotterdam door ons gevraagd naar de aanpak in Kampen te kijken.

In Arnhem is InnovatieNetwerk actief betrokken bij het publieksparticipatieproces dat de gemeente Arnhem is gestart. Er is daarvoor een brochure uitgebracht met een ontwerpvoorstel voor de toekomstige inrichting van Stadsblokken-Meinerswijk. In de loop van 2009 zal de gemeenteraad zijn visie neerleggen, mede op basis van de resultaten van het publieksparticipatieproces.

In Veessen-Wapenveld is het gedachtengoed gepresenteerd aan verschillende betrokkenen. Vooralsnog heeft dat nog niet geleid tot intensieve samenwerking.

In Zutphen volgt InnovatieNetwerk de ontwikkelingen passief en is er op dit moment geen inzet.

Zandgenoten

Het concept

Centraal in dit robuuste concept staat de gedachte dat zandwinning niet louter vanuit zandwinbelang moet worden ondernomen, maar een afgeleide hoort te zijn van bredere maatschappelijke doelen waarvan besloten is dat die gerealiseerd dienen te worden. Twee situaties zijn te onderscheiden:

- a. Een maatschappelijk doel gericht op het tegengaan van verrommeling in de nabijheid van de stad;
- b. Een maatschappelijk doel gericht op het realiseren van bijzondere natuur en landschap.

Stand van zaken

Als voorbeeld voor de aanpak van een verrommelend stedelijk gebied is het oog gevallen op het gebied tussen Malden (Gelderland) en Molenhoek (Limburg). Daar is de Vereniging Bos en Kuil actief, die al jaren vecht tegen bebouwing tussen die twee plaatsen. Door gesprekken met ons is de overtuiging gegroeid dat met zandwinning en een beetje bebouwing een fraaie structuur geschapen kan worden die ook goed bestand is tegen verrommeling door toekomstige claims op de ruimte. In 2007 is in opdracht van de Koninklijke Nederlandse Heide Maatschappij (KNHM) en InnovatieNetwerk, door Arcadis samen met de partijen onderzocht of er mogelijkheden zijn voor een gebiedsproject. Inmiddels hebben de beide gemeenten dat initiatief overgenomen. Momenteel loopt er een interactief proces voor gebiedsontwikkeling. Onze rol is daarmee beëindigd.

Wat betreft het bijzondere landschap dat ontwikkeld zou moeten worden, is in 2007 en 2008 ingezet op het project 'Waalweelde'. In dat project wordt gezocht naar maatregelen die de waterstand laten dalen en tegelijkertijd zorgen voor ruimtelijke kwaliteit en economische ontwikkelingskansen. Het gebied waarop Waalweelde zich richt, loopt van de Duitse grens tot Gorinchem. Als eerste stap heeft InnovatieNetwerk samen met WINN (Waterinnovatiebron, onderdeel van Rijkswaterstaat) de InspiratieAtlas Waalweelde ontwikkeld. Daarin wordt getoond dat door het graven van nevengeulen in de uiterwaarden, niet alleen de waterveiligheid gediend is, maar juist ook de ruimtelijke kwaliteit een flinke impuls kan krijgen. Bovendien kunnen die

geulen deels gefinancierd worden uit zand- en kleiwinning. Als tweede stap heeft InnovatieNetwerk besloten mee te werken aan de gebiedsprocessen die moeten leiden tot een investeringsplan voor de Waal, gebaseerd op ruimtelijke kwaliteit in combinatie met rivierveiligheid en economische groei. Zandwinning zal in dat plan naar verwachting een belangrijke rol spelen. InnovatieNetwerk levert een van de twee ondersteuners voor de gemeenten Nijmegen, Overbetuwe, Beuningen en Ubbergen. Inmiddels heeft de provincie in de persoon van gedeputeerde Verdaas besloten Waalweelde te omarmen. Concreet betekent dit bijvoorbeeld dat de provincie zelf zal investeren en ook zal helpen bij het zoeken naar andere investeerders.

Oppolderen

Het concept

De Nederlandse Delta is gevormd door sediment van de zee en de rivieren. Om de bevolking tegen overstromingen te beschermen, zijn er in het verleden voornamelijk kunstmatige maatregelen ingezet zoals het bouwen van dijken en het kanaliseren van rivieren. De natuurlijke manier van 'aangroeien' van land zijn we uit het oog verloren. In het project 'Oppolderen' gaan we, in lijn met het advies van de Commissie Veerman, na of de natuurlijke processen van sedimentatie en duinvorming (mede) gebruikt kunnen worden om Nederland veiliger te maken en het waterbeheer duurzamer. De gedachte hierachter is tweeledig. Ten eerste is het doorgaans slimmer om met de natuur mee te bewegen dan er tegenin te gaan. Ten tweede zullen we alles uit de kast moeten halen om op termijn de gewenste veiligheidsniveaus te realiseren.

Stand van zaken

Haskoning heeft geïnventariseerd wat er op dit moment bekend is over het op natuurlijke wijze ophogen van gebieden, en waar haken en ogen zitten. Er heeft een workshop plaatsgevonden met deskundigen om de kansrijkheid van het gedachtengoed te onderzoeken. Conclusie daaruit was dat we een intrigerend thema te pakken hebben: het bekijken van de toekomstige inrichting van Nederland vanuit het sediment levert een geheel nieuw gezichtsveld op en een breuk met de huidige manier van denken. Niet alleen de hoeveelheid sediment is van belang, maar ook of het vastligt of niet: erosie hoort daar onlosmakelijk bij, maar treedt nog maar weinig op. Er is te weinig sediment voor het structureel ophogen van laag Nederland, maar er liggen uitdagende kansen om dit op kleinere schaal in te zetten. Het principe van oppolderen wordt al toegepast, maar dan vooral onder water. Vanuit de kust is er veel meer sediment beschikbaar dan vanuit de rivieren. De kust is dan ook de interessantste regio. Er is één gebied geïdentificeerd waar, los van onze bemoeienissen en vooral vanuit natuurdoelstellingen, oppolderen actief de ruimte zal krijgen: gebiedsinrichting Perkpolder. De eerste verkenning wordt afgerond met twee acties:

1. Een intrigerend essay met de resultaten van de verkenning, vanuit het sedimentperspectief. Dit is nog niet eerder samenhangend opgeschreven.
2. Een korte verdieping van de paradoxale relatie tussen het rivierbeheer (verlaging van kribben) en de zeespiegelstijging, ook vanuit sedimentperspectief.

Het concept

Het Delta Plan is ooit opgezet om Nederland te beschermen tegen hoog water. Veiligheid stond in dit plan voorop. Dit leidde tot het fysiek scheiden van diverse wateren in Zuidwest-Nederland (compartimentering). Het zoute zeewater werd door dijken afgescheiden van zoet rivierwater en er ontstonden brakke binnenmeren, zoals Grevelingen en het Veerse Meer.

Met het (gedeeltelijk) afsluiten van de Zuidwest-Nederlandse Deltawateren is ook de natuurlijke dynamiek van de brakke overgangsgebieden van zoet en zout water (estuaria) verloren gegaan.

Om een aantal redenen is het wenselijk om deze natuurlijke dynamiek te herstellen. Ten eerste verhoogt herstel de natuurkwaliteit van de zee-armen en de Noordzee. Ten tweede hoeft het waterbeheer minder krampachtig tegen de natuurlijke krachten in te werken. Hierdoor neemt de flexibiliteit toe en wordt waterbeheer goedkoper. Ten derde gaan scheepvaart en recreatie erop vooruit (minder sluizen, het verdwijnen van stank door blauwalg).

Het herstel van de estuariene dynamiek is dus gericht op het aanpakken van de ongewenste effecten van het Delta Plan. Veiligheid staat nog steeds voorop, maar het bestaande systeem van compartimentering gaat letterlijk op de schop.

Dit is een enorme systeeminnovatie die raakt aan grote maatschappelijke belangen. De belangrijkste zijn de drink- en landbouwwatervoorzieningen, die geheel afhankelijk zijn van zoet water. Het gaat om een dichtbevolkte regio waarvoor de drinkwatervoorziening op peil moet blijven. Tot diep in het Groene Hart en in Brabant zijn boeren afhankelijk van het zoete water voor hun gewassen. Ook heeft herstel van de estuariene dynamiek gevolgen voor de rivierwaterverdeling in Nederland (tot in het IJsselmeer en Groningen toe). Op institutioneel vlak is over het algemeen sprake van een strikte scheiding tussen of binnen instituten die gaan over zoet (rivieren) en zout (delta, Noordzee).

Om de natuurlijke dynamiek te herstellen, is samenwerking nodig op diverse niveaus. Deze is niet vanzelfsprekend. Het concept 'Rijke Delta' beoogt hier verandering in te brengen. Het concept bestaat uit twee deelconcepten: een procesconcept (een proces ontwerpen dat het vereiste commitment op macro-, meso- en microniveau bewerkstelligt) en een inhoudelijk concept (de fysieke omslag maken van compartimentering naar herstel van de oorspronkelijke estuariene dynamiek).

Het procesontwerp zal een impuls geven aan het herstel van de estuariene dynamiek.

Daarnaast zal een dergelijk procesontwerp mogelijk bijdragen aan de realisatie van andere systeeminnovatieve concepten, waarbij commitment op diverse niveaus een vereiste is.

Stand van zaken

De verkenning is samen met het BSIK-programma 'Leven met Water' uitgevoerd. Deze omvatte twee fasen.

In de eerste fase lag het voortouw bij WL Delft/Hydraulics en Bureau Strooming. Hieruit blijkt dat het creëren van zoet-zoutovergangen met een sterker aandeel vanuit het rivierengebied in het zuidwestelijke estuariene gebied fysiek goed mogelijk is, maar ook fysieke beperkingen kent.

Een bestuurlijke verkenning door het VU Athena Instituut bracht aan het licht dat bestaande initiatieven die gericht zijn op het (gedeeltelijke) herstel van de estuariene dynamiek, zoals het programma 'Delta in Zicht' en pilots rond het Volkerak-Zoommeer, onvoldoende van de grond komen omdat zij een nationale context missen over zoet- en zoutwaterbeheer.

Er is een noodzaak geïdentificeerd voor een integraal nationaal programma dat zich richt op de interactie tussen zoet en zout water (beheer), waarbij betrokken partijen samenwerken en waardoor de regionale visies en lokale projecten commitment, sturing en een meerjarenperspectief krijgen.

De bestaande beleidsprocessen blijken hier echter niet op afgestemd. De Rijksoverheid heeft een onvoldoende actieve bijdrage geleverd aan de discussies over herstel van de estuariene dynamiek in relatie tot de zoetwatervoorziening. Er is dus sprake van een gebrek aan 'gedeeld probleem-eigenaarschap' tussen Rijk (macro) en regio (meso), waardoor plannen en experimenten op microniveau onvoldoende van de grond komen en de vereiste samenhang tussen de verschillende bestuurslagen ontbreekt.

Na een eerste sondering lijken de betrokken departementen ambtelijk open te staan voor een andere en actievere rol in de discussies over herstel van de estuariene dynamiek.

Vervolgens is in het najaar van 2008 de basis gelegd voor draagvlak bij de departementen voor het beoogde proces. Er is een doorkijk geschetst voor de langere termijn.

Daarnaast zijn enkele acties in gang gezet om cofinanciering te organiseren, opdat het traject niet alleen afhankelijk is van de financiering door het Rijk.

2.2.3 Speerpunt Wonen en werken

Knooperven

Het concept

Op het platteland zijn twee belangrijke ontwikkelingen op gang gekomen: boeren stoppen en burgers trekken naar het platteland. Dit biedt zowel kansen op het vlak van de landschapsontwikkeling als ter verdere versterking van de agrarische structuur. Een verrassende en niet-alledaagse combinatie die door velen als onmogelijk wordt ervaren. Knooperven zijn boerenerven die door middel van paden en beplanting met elkaar verbonden zijn. Het knooperf organiseert als het ware het landschap met zijn tentakels van routes en beplantingen, en vormt op die manier het ordenend principe voor het buitengebied in Twente. De uitdaging in dit concept is om bedrijfsontwikkeling mogelijk te

maken in een kleinschalig landschap, en tegelijkertijd burgers kansen te bieden om op grotere knoopen te wonen en verantwoordelijkheid te nemen voor het beheer en onderhoud van de karakteristieke beplanting die de knoopen verbindt.

Stand van zaken

Samen met de provincie Overijssel en de gemeente Tubbergen zijn in 2006 een aantal locaties gezocht die als pilot kunnen dienen voor de realisatie van Tuinenrijk. Aan de eigenaren is gevraagd of we hun erf en gronden mogen lenen om fictief te 'rekenen en tekenen'. In februari 2007 is het concept door de drie partners aan de pers gepresenteerd. Voor de gemeente Tubbergen zijn de resultaten van het 'rekenen en tekenen' aanleiding geweest om de onderhandelingen te starten met eigenaren om hun boerderij en de omliggende grond te verwerven. Dit om op die manier de eerste knoopen in de praktijk te realiseren. De gevoerde onderhandelingen zijn tijdrovend en hebben nog niet geleid tot aankoop van een bedrijf. Als voorbereiding op de daadwerkelijke realisatie is een projectleider aangetrokken die voorbereidende werkzaamheden heeft verricht. Het wachten is op de eerste aankoop. De gemeenteraad van Tubbergen heeft reeds ingestemd met het bieden van ruimte voor deze ontwikkeling, met inbegrip van het reserveren van financiële middelen om de aangetrokken projectleider mede te betalen.

Recreatie

Het concept

De recreatiesector is economisch van groot belang en heeft ook een significante invloed op de kwaliteit van de leefomgeving. Tegelijkertijd is versterking van de sector hard nodig om de toenemende en vooral veranderende vraag naar recreatie op een duurzame wijze te kunnen verzorgen. Het uiteindelijke doel is het ontwikkelen en realiseren van grensverleggende vernieuwingen. Omdat een innovatie-infrastructuur totaal ontbreekt, zijn de activiteiten vooralsnog vooral gericht op het ontwikkelen van een door ondernemers uit de sector recreatie aangestuurd Innovatie-Programma Recreatie en Ruimte, waarin recreatie die omgevingskwaliteit stimuleert centraal staat. Dit in tegenstelling tot de huidige situatie, waarin recreatie omgevingskwaliteit vooral consumeert.

Stand van zaken

Er hebben verschillende sessies plaatsgevonden met ondernemers. Dat heeft geleid tot het Manifest van Hattem. Daarin verklaren recreatieondernemers dat zij de handschoen willen oppakken als het gaat om innovatie in hun sector. Zij nodigen andere partijen, waaronder de Rijksoverheid, uit om mee te doen. Dit Manifest is begin 2007 aan de toenmalige minister van LNV, Veerman, aangeboden.

Inmiddels heeft LNV een Innovatietafel Recreatie ingesteld, waaraan op dit moment deelnemen de ondernemers die het Manifest ondertekend hebben, drie ministeries (naast LNV ook EZ en VROM), Staatsbosbeheer, de ANWB en RECRON. De deelnemers hebben besloten via een haalbaarheidsstudie te bekijken of het ontwikkelen van een privaat-publiek gefinancierd innovatieprogramma mogelijk is. De studie heeft laten zien dat dit kan, maar dat het verstandig is een dergelijk programma gefaseerd te ontwikkelen.

In 2008 is ook het essay over recreatie en bereikbaarheid gereed gekomen. Nagegaan wordt of hieruit innovatieopgaven gedestilleerd kunnen worden.

Verder is het boek 'Ondernemen met ruimte' gemaakt, dat zeven voorbeelden bevat van ondernemers in vrije tijd en toerisme die bijdragen aan de kwaliteit van de omgeving buiten hun bedrijf. Het boek is door de voorzitter van de ondernemersgroep, Ronald van der Zijl, aangeboden aan de ministers Cramer en Verburg.

De InnovatieTafel heeft besloten dat er in de jaren 2009-2010 een beperkt InnovatieProgramma Recreatie en Ruimte zal draaien. Onderwijl wordt onderzocht of opschaling mogelijk is. De realisatie van een dergelijk InnovatieProgramma zien we als een grensverleggende vernieuwing. Het betekent immers dat het Rijk erkent dat recreatie een sector is die bijzondere aandacht verdient. Niet omdat de sector niet zonder de overheid kan, maar omdat de recreatiesector kan helpen bij het realiseren van publieke doelen zoals een aantrekkelijke leefomgeving.

Door de ondernemers is een Innovatieprogramma ontwikkeld met als titel 'Winnen door Ruimte'. Dat is op 6 november aangeboden aan DG-LNV Wouters en de directeuren Stigter en Teunissen van EZ. Dit programma vormt de basis voor de activiteiten in de komende twee jaar.

Ruimtelijke Kwaliteit en Glastuinbouw

Het concept

De glastuinbouw staat niet bekend om de toegevoegde waarde voor het landschap. De ambitie van dit concept is dat de bevolking kasgebieden in de toekomst als parels in het landschap ervaart. Het concept gaat uit van hoogwaardige architectuur aan de rand van dergelijke gebieden en het slim benutten van hoogteverschillen, waardoor kassen het uitzicht niet langer belemmeren, maar wel de wolken weerspiegelen. Met nieuwe ontwerpen voor kassen is een grote sprong voorwaarts te boeken.

Stand van zaken

Enige jaren geleden is het rapport 'Glastuinbouw en Ruimtelijke kwaliteit' uitgebracht. In 2005 heeft InnovatieNetwerk geparticipeerd in een project gericht op glastuinbouwontwerpen voor de Zuidplaspolder. In 2006 is er vooral vanuit de energie-invalshoek gewerkt aan de Zuidplaspolder (concept 'Zonneterp'). In 2007 is voor twee locaties van 50 en 80 hectare een complete inrichtingsschets gemaakt, waarbij woningen, bedrijventerrein en glastuinbouw zijn geïntegreerd. Dit in samenwerking met onder meer Dura Vermeer, Amvest en Vestia en de Stichting Glastuinbouw Zuidplaspolder. In 2008 is het plan met Amvest verder uitgewerkt voor 400 woningen, ca. 28 ha glastuinbouw en bedrijventerrein.

In samenwerking met Haskoning is een rapport over de ruimtelijke kwaliteit van de glastuinbouw in ontwikkeling.

Nieuwe Dorpen

Het concept

Centraal in dit robuuste concept staat de overgang van denken dat bouwen/wonen in het landelijk gebied slecht is voor het landelijk gebied, naar denken dat bouwen/wonen juist de kwaliteit van het landelijk gebied in brede zin kan verhogen. Met kwaliteit worden zowel economische, sociale als fysieke aspecten bedoeld.

Het denken dat bouwen/wonen in het landelijk gebied positief kan zijn, is op zich niet nieuw, want het zit ook al verscholen in bijvoorbeeld het gedachtengoed van landgoederen. In dit soort rood-voorgroendenken draait het echter maar om twee van de drie G's: Geld en Groen. Wat ontbreekt is de derde G, van Geluk. De aandacht voor deze derde G is echt nieuw aan Nieuwe Dorpen en komt tot uitdrukking in het feit dat het gaat om het ontwikkelen van sociale gemeenschappen die in principe voor alle bevolkingsgroepen (rijk én arm, wit én zwart, etc.) toegankelijk zijn.

Stand van zaken

Het debat over het concept is de afgelopen jaren breed gestimuleerd via symposia en artikelen in diverse bladen. Onderbouwing en uitwerking van het concept heeft plaatsgevonden, met als resultaat een groot aantal publicaties, een bijdrage aan *Twee Vandaag* en een dvd. In 2007 is een samenvattend boek gepresenteerd getiteld 'Nieuwe Dorpen'. Dit boek heeft mogen rekenen op een enorme belangstelling, met als gevolg dat de eerste oplage al in een dag was uitverkocht. Daarmee is de ambitie om een maatschappelijk debat te stimuleren over nut en noodzaak van het concept gerealiseerd.

In Dantumadeel is een aantal jaren geleden afgesproken dat men uiterlijk in 2014 nieuwe woonmilieus volgens het gedachtengoed van Nieuwe Dorpen ontwikkeld wil hebben. Ook in de provincie Noord-Brabant wordt gewerkt aan de ontwikkeling van een aantal projecten, mede op basis van twee gehouden workshops met initiatiefnemers en bestuurders.

Nieuwe Marken

Het concept

De kwaliteit en toegankelijkheid van natuur en landschap verhogen en tegelijkertijd tegemoetkomen aan de vraag naar betaalbaar buiten wonen. Het concept 'Nieuwe Marken' maakt dat mogelijk. Door het bouwen van kleine aantallen woningen in lage dichtheden komen financiën beschikbaar voor de ontwikkeling van nieuwe, toegankelijke en streekeigen natuurgebieden. Gebieden die duurzaam beheerd zullen worden door de nieuwe bewoners gezamenlijk. Hierdoor zullen de ruimtelijke kwaliteit en de toegankelijkheid met sprongen vooruitgaan. En dat is op veel plekken hard nodig.

Stand van zaken

Een Nieuwe Marke moet, wil zij werkelijk (ruimtelijke) kwaliteit opleveren, passen in het landschap; cultuurhistorisch én ecologisch. Daarom zal een Nieuwe Marke aan de kust of in het bos er anders uitzien dan in het veenweidegebied. Vandaar dat zowel gesproken is met partijen die in het oosten van het land mee een Nieuwe Marke zouden willen realiseren (een gemeente en een projectontwikkelaar), als met partijen in het westen (een woningbouwcorporatie). Er zijn inmiddels intentieovereenkomsten met hen opgesteld. Een conceptwijzer is beschikbaar.

Waterwoonterpen (voorheen Duinwonen)

Het concept

Wonen op opgeworpen zandheuvels in droogmakerijen met zilte kwel. Dat is kort samengevat het concept ‘Waterwoonterpen’, dat een aantal problemen in samenhang oplost: het tekort aan mooie woonlocaties in de Randstad, de verrommeling van het landschap in de droogmakerijen en de verloedering van de veenweidegebieden als gevolg van het wegzijgen van het water plus de verzilting van de bodem.

Stand van zaken

Bureau Vista heeft in opdracht van InnovatieNetwerk het concept voor een tweetal kansrijk lijkende locaties concreet uitgewerkt in het boekje ‘Nieuwe Dorpen voor het Groene Hart. Duinwonen in de droogmakerij’. Het concept is gepresenteerd op het door Neprom en andere partijen georganiseerde Groene Hart-congres. Er is een conceptwijzer voor het onderwerp gemaakt. De Argumentenfabriek heeft in kaart gebracht wat de argumenten voor en tegen het idee zijn. Uit die exercitie komt scherp naar voren dat ten aanzien van vrijwel alle onderwerpen er meer ‘voors’ dan ‘tegens’ zijn, behalve wat betreft de politiek-bestuurlijke dimensie. Partijen hebben elkaar als het ware in een patstelling gemanoeuvreed. Het gedachtengoed is ook ingebracht bij de Commissie Veerman, die zich buigt over de bescherming van de Nederlandse kust en het achterland op de lange termijn. Verder is gezorgd voor een artikel in *Het Financieele Dagblad* over het concept (rubriek *Morgen*).

Er is een vervolgoopdracht gegeven aan Bureau Vista om het concept ‘Waterwoonterpen’ te koppelen aan de brede discussie over de toekomst van de Randstad en zijn binnentuin, het Groene Hart. In deze vervolgoopdracht wordt ook gekeken naar slimme coalitiepartners. In onze perceptie is het cruciaal om natuur- en milieuorganisaties mee te krijgen.

Tijdelijk bestemmen

Het concept

Ontwikkelingen in de toekomst worden steeds onvoorspelbaarder en de horizon die met enige zekerheid overzien kan worden, wordt steeds korter. Denk aan klimaatverandering. Dat het klimaat verandert, is wel duidelijk. Maar met welke consequenties precies rekening gehouden moet worden, is onbekend.

Als ervan uitgegaan wordt dat de toekomst onvoorspelbaar is, moet (ook) de ruimte flexibel ingericht worden. Want wat nu goed en duurzaam lijkt, kan over tien jaar onzin blijken te zijn.

De omkering in het concept ‘Tijdelijk bestemmen’ is dat de onzekerheid tot zekerheid gemaakt wordt: je gaat voor bepaalde tijd bouwen, voor de tijd die je denkt te kunnen overzien. Dat geldt voor huizen, maar ook voor bedrijventerreinen en mogelijk infrastructuur.

Stand van zaken

Door Boomsma Innovations is het onderwerp nader verkend. Verder is een workshop georganiseerd met een aantal experts. Daar is geconstateerd dat het concept veelbelovend is, en onder andere ingezet zou kunnen worden in het rivierengebied, bij het omgaan met pieken in de

waterafvoer en de daarvoor in de toekomst benodigde ruimte. Op sommige plekken zou tijdelijk gebouwd kunnen worden, om te zijner tijd, als er meer ruimte voor water nodig is, die bebouwing weer te laten verdwijnen. Maar ook in gebieden waar vooralsnog vanwege bevolkingsgroei en gezinsverdunding extra woningen nodig zijn, maar waar een gerede kans bestaat dat die extra woningen in de toekomst overbodig zijn, zou tijdelijk bouwen soelaas kunnen bieden. Urgente knelpunten waar een oplossing voor gezocht moet worden, zijn onder meer de regelgeving (nu is tijdelijk in de regelgeving maximaal vijf jaar) en het grondbeleid (de waardeinstijging van woningen daalt neer in de grond, wat dus niet meer mogelijk is als woningen en grond ontkoppeld worden).

Met diverse organisaties (onder andere provincie Limburg en Bouwdienst van Rijkswaterstaat) vinden gesprekken plaats om plekken en thema's te inventariseren voor pilots.

2.2.4 Ondersteunende activiteiten

Space Academy II

Het concept

Centraal staat hier de vraag hoe je workshops en andere momenten van kennisoverdracht zodanig organiseert dat derden er in hun praktijken echt wat aan hebben. Het is daarmee ook nauw verbonden met het thema 'Professionaliseren door Leren'. Uitgangspunt is de gedachte dat mensen geholpen moeten worden om nieuwe informatie te vertalen naar eigen, nieuw handelen. Pas dan ontwikkelen ze nieuwe kennis. Samen met Habiforum en andere partijen creëren we gaandeweg een aanpak om dat voor elkaar te krijgen.

Stand van zaken

Dit project blijft onverminderd actueel. Het sluit goed aan bij het voornemen van Habiforum om de komende jaren verder te werken aan een Praktijkacademie Gebiedsontwikkeling (PAGO), waarin professionals op een andere wijze leren over gebiedsontwikkeling. In 2007 is een Community of Practice opgestart samen met professionals uit andere organisaties, zoals WING, Habiforum, Transform, Kasteel Groeneveld en Leerarchitectuur. Uit deze community is het rapport 'Kennisassimilatie' voortgekomen. Daarin wordt voorgesteld een Space Academy II te initiëren. Die zou zich op twee domeinen moeten richten: de ontmoeting tussen innovatoren en sleutelpersonen uit het beleid, en de ontmoeting tussen innovatoren en sleutelpersonen uit de wetenschap.

EU-regelgeving

Het concept

Het doel is om in kaart te brengen of, en zo ja op welke manier, EU-regelgeving zoals Natura 2000 en Kaderrichtlijn Water, een belemmering vormt voor gebiedsontwikkeling. Het onderwerp is op de agenda gekomen op verzoek van Annemieke Nijhof, toen nog adviseur Duurzame Leefomgeving van Balkenende.

Stand van zaken

H+N+S en DHV hebben aan de hand van casuïstiek gekeken naar de impact van genoemde regelgeving. Kort geformuleerd is de conclusie dat gebiedsontwikkeling niet belemmerd hoeft te worden door de regelgeving en daar soms zelfs voordeel van kan hebben, maar dat er wel een paar stevige adders onder het gras zitten. Een van die adders (niet zozeer in de regelgeving zelf, als wel in de implementatie ervan) betreft het 'postzegelniveau' waarop in Nederland Natura 2000 ingevuld wordt. Een andere adder betreft de verhouding tussen Kaderrichtlijn Water en Natura 2000. In de logica van de planning en de lagenbenadering bepaalt de waterkwaliteit welke natuur er mogelijk is. Maar in de juridische logica van de EU bepalen de aanwezige natuurwaarden de benodigde waterkwaliteit. In een dynamische delta zoals Nederland is dat erg lastig.

De resultaten van de scan van H+N+S en DHV zijn ingebracht op een door VROM georganiseerde bijeenkomst (deels high level, deels openbaar toegankelijk) over dit onderwerp. Verder is er afgestemd met een vergelijkbaar project dat onderzoekinstituut OTB in opdracht van VROM heeft uitgevoerd.

Slim omgaan met de toekomst

Het concept

Op verzoek van DG-LNV Anita Wouters zal InnovatieNetwerk een strategische agenda voor de toekomst maken, los van het vigerende rijksbeleid. Het doel is om systemschokken en trendbreuken in beeld te krijgen. Dergelijke systemschokken en trendbreuken kunnen grote (en deels nog onbekende) impact op onze samenleving hebben. De Rijksoverheid heeft mede als taak zich op dergelijke veranderingen voor te bereiden. Niet alleen om mogelijke risico's te beheersen, maar juist ook om mogelijke kansen te helpen benutten. Daarvoor zijn vaak twee zaken nodig. Allereerst dat op korte termijn de passende beslissingen genomen worden. En verder dat er nieuwe concepten ontwikkeld worden. Dat laatste is van belang voor de toekomstige agenda van InnovatieNetwerk.

Stand van zaken

In overleg met Barto Piersma van LNV is een eerste notitie over het onderwerp opgesteld. Daarin wordt voorgesteld te werken volgens de Shell-aanpak, waarbij via een systeemanalyse wordt gekeken wat hele belangrijke factoren zijn die ervoor zorgen dat onze samenleving goed functioneert, terwijl er toch wel enig risico is dat die factoren in hun nadeel zullen werken. Bij de systeemanalyse hoort een scan van vergelijkbare projecten. Voorgesteld wordt om een aantal beleidsbepalende personen op persoonlijke titel aan dit zoekproces te laten deelnemen. Dit om gebruik te maken van hun expertise, maar ook om ervoor te zorgen dat de resultanten uiteindelijk breed uitgedragen worden.

2.3

Rapporten en andere uitgaven

- Knooperven – Juridisch Advies (rapportnr. 08.2.189, december 2008)
- Rijke Delta: Zee-Land voor de toekomst, estuariene dynamiek en water (rapportnr. 08.2.188, december 2008)
- JOUWnl – Ruimtelijke toekomstbeelden van jongeren (rapportnr. 08.2.195, december 2008)
- Handreiking instrumentarium ‘Nieuwe Marken’ (rapportnr. 08.2.190, december 2008)
- Winnen door Ruimte: InnovatieProgramma Recreatie & Ruimte 2009-2010 (rapportnr. 08.2.194, november 2008)
- Op weg naar een Rijke Delta (rapportnr. 08.2.187, oktober 2008)
- Kennisassimilatie; verslag van een collectief leerproces over kennisoverdracht bij vernieuwende concepten in de groene ruimte (rapportnr. 08.2.186, september 2008)
- Gebiedsontwikkeling Ooijen-Wanssum: synopsis van verkenning (rapportnr. 08.2.184, september 2008)
- Glasparel in de Zuidplaspolder (conceptwijzer, september 2008)
- Recreatie en bereikbaarheid: Innoveren in de vrije ruimte (rapportnr. 08.2.191, augustus 2008)
- Waal mooier én veiliger (persbericht, 11 juli 2008)
- Volkstuinen als groene motor (conceptwijzer, juni 2008)
- Experiment Learning History rond het concept Knooperven (rapportnr. 08.2.181, juni 2008)
- Grondwatereffect Nieuwe Rivier Oude Maasarm (rapportnr. 08.2.180, mei 2008)
- Naar een Binneveldfonds (rapportnr. 08.2.177, april 2008)
- Recreatie en fraai landschap prima te combineren (persbericht, 28 maart 2008)
- Ondernemen met ruimte (rapportnr. 08.2.171, maart 2008)
- Stadsblokken-Meinerswijk: natuur in het hart (rapport, februari 2008)
- Volkstuinen als groene motor – Quick scan volkstuinen (rapport, februari 2008)
- Tijdelijke natuur, permanente winst (conceptwijzer, januari 2008)

2.4

Media

- Tijdelijke natuur haalt angel uit conflict tussen bouw en beest (Cobouw, 10/01/08)
- Toch gratis entree bij Vecht-debat (countryside exchange) (Stentor Zwolse Courant ed. Vechtdal-Ommen, 15/01/08)
- Wat overblijft is proefvijver (tijdelijke natuur) (Ad Haagsche Courant ed. Westland, 19/01/08)
- Knooperven hulpmiddel bij schaalvergroting (Nieuw Oogst ed. West, 19/01/08)

- Waterland – Nieuwe Bosatlas toont nat Nederland (nieuwe rivieren) (Intermediair, 25/01/08)
- Betaalbare huizen in buitengebied (knooperven) (Tubantia ed. Reggestreek, 29/01/08)
- Blauwe Stad is niet welkom (countrysde exchange) (Stentor Zwolse Courant ed. Vechtdal Ommen, 15/02/08)
- Beschermd diersoorten bestrijden? (tijdelijke Natuur) (Nederlandse Staatscourant, 19/02/08)
- Geef Stadsblokken terug aan het publiek (Gelderlander ed. Renkum, 27/02/08)
- Jonge ambassadeurs voor Vechtdal (countryside exchange) (Stentor Zwolse Courant edities Vechtdal Hardenberg en Vechtdal Ommen, 27/02/08)
- Tijdelijke natuur als kans voor stedelijke gebieden (Romagazine, 29/02/08)
- Knooperven bieden boeren kansen (Agrarisch Dagblad, 01/03/08)
- Alle ogen zijn gericht op Phanos (Stadsblokken-Meinerswijk) (Gelderlander ed. Veluwezoom, 05/03/08)
- Uitslag 27/2: Singelgolf geen goed idee (Amstelveens Nieuwsblad, 05/03/08)
- En nu aan de slag (countryside exchange) (Ommer Nieuws en Op-rechter Dalfser Courant, 05/03/08)
- Voortgang project knooperven (Tubantia ed. Tubbergen, 15/03/08)
- Bureau in de arm voor knooperven (Tubantia ed. Tubbergen, 15/03/08)
- Investeren in een fraai landschap loont de moeite (landschapsfonds) (Volkskrant, 19/03/08)
- Uitzichtgarantie redt landschap (landschapsfonds) (NRC, 19/03/08)
- Amstelland als voorbeeldgebied (landschapsfonds) (Amstelveens Nieuwsblad, 19/03/08)
- Raadsleden positief over plan knooperven (Tubantia ed. Tubbergen, 22/03/08)
- Recreatie en fraai landschap is prima te combineren (AgriHolland, 31/03/08)
- Creatief investeren in landschap (landschapsfonds) (Landwerk, nr. 2-2008)
- Arnhemse stadspolder Meinerswijk moet groen blijven (nieuwe rivieren) (Groene Ruimte, 02/04/08)
- Raad omarmt plan voor knooperven (Tubantia ed. Tubbergen, 08/04/08)
- Waterdunen is heilloos (recreatie) (www.pzc.nl, 14/04/08)
- Nieuwe Marken: Gedurfd plan voor dorpen die op slot zitten (Ad Groene Hart ed. Woerden, 15/04/08)
- Nieuwe Marken: Nico Beun heeft onallegaars plan voor dorpen die op slot zitten (AD Groene Hart edities Alphen a/d Rijn en Gouda, 15/04/08)
- De rol van ondersteuningsorganisaties (zandgenoten) (ROMagazine, 30/04/08)
- Bos en Kuil, van actie- naar initiatiefgroep (ROMagazine, 30/04/08)
- Recreatiegebied Kievitsveld: “Teleskibaan voor jongerenmarkt’ (singelgolf) (Recreatie en Toerisme, 30/04/08)
- Nijmegen stapt uit Park Lingezen (nieuwe rivieren) (www.gelderlander.nl, 06/05/08)

- Baggerterp als oplossing voor het wassende water (nieuwe rivieren) (Het Financieele Dagblad, 13/05/08)
- Bescherm onze rijkdom tegen water (nieuwe rivieren) (Volkskrant, 24/05/08)
- Deskundigen in Westerkwartier (countryside exchange) (Regio-bode ed. Westerkwartier, 27/05/08)
- De politiek moet twee eeuwen vooruit durven denken (nieuwe rivieren) (Maritiem Nederland, 31/05/08)
- Nieuw wonen in de polder op duinen en aan het water (duinwonen) (Het Financieele Dagblad, 02/06/08)
- Slotpresentatie Countryside Exchange Westerkwartier (Feenster, 03/06/08)
- Countryside Exchange (Westerkwartier, 04/06/08)
- Kansrijke ideeën, maar riskant (knooperven) (Twentsche Courant Tubantia ed. Tubbergen, 06/06/08)
- Straal uit dat je trots bent op de streek (Dagblad van het Noorden ed. Westerkwartier, 07/06/08)
- Wees trots op het Westerkwartier (Westerkwartier, 11/06/08)
- Zachte vormen van landwinning (oppolderen) (NRC, 14/06/08)
- Deskundigen tijdens bezoek aan streek in gesprek met talrijke mensen (Feenster, 17/06/08)
- Leg duinen aan in diepe polders (Technologiekrant, 27/06/08)
- Hoe houden we het droog? (bijdrage van InnovatieNetwerk in sessies met experts) (TNO Magazine Bouw en Ondergrond, 30/06/08)
- Ondernemen met Ruimte (Recreatie, 30/06/08)
- Innoveren! Uniek: Zonnebos Bussloo (recreatie) (Visueel RGV, nr. 6 2008)
- Waalweelde: rivier moet veiliger én fraaier (De Gelderlander, 11/07/08)
- Loungen in je volkstuin (Doen, 12/07/08)
- Eeuwenoude heuvels weer terug in Nederlands landschap (duinwonen) (Telegraaf Woonkrant, 24/07/08)
- Op veel kavels is het een zootje/Glastuinbouwgebied fraaier en leefbaarder maken (AD Haagsche Courant ed. Westland, 26/07/08)
- Natuur op tournee (VROM.nl, nr. 6. jaargang 10, juli '08)
- Pilots met tijdelijke natuur (E-mailnieuwsbrief LNV, juli '08)
- Bulldozer en natuur gaan hand in hand (Stedelijk Interieur, nr. 3 2008)
- Duurzame energie als attractie (Het Financieele Dagblad, 06/08/08)
- Zonnebos op Bussloo? (Weekend Apeldoorn, 22/08/08)
- Agenda H2O: aankondiging internationale afsluitende conferentie Freude am Fluss (H2O, 29/08/08)
- Pleitbezorger van de grote greep (duinwonen) (Blauwe Kamer, 31/08/08)
- Phanos laat plannen voor Meinerswijk zien (De Gelderlander, 02/09/08)
- Meerwaarde creëren voor de toekomst van het cultuurlandschap (netlandschap) (nr. 33 2008)
- Woning met uitzichtgarantie (De Gelderlander, 03/09/08)
- Waterdunen Breskens staat op losse schroeven (recreatie) (PZC Zeeuws-Vlaanderen, 05/09/08)
- Directeur Erik Droogh: 'Innovatie in recreatie vraagt om een andere overheid' (Stentor bijlage ed. Veluws Dagblad ed. Epe-Vaassen, 09/09/08)
- Raad Voorst schiet plan zonnebos af (recreatie) (Stentor Deventer Courant ed. Twello, 09/09/08)

- Verloren in een zee van mooie plannen (waterwoonterpen, nieuwe rivieren) (Trouw, 12/09/08)
- Leven met water is leven met risico (Freude am Fluss) (Gooi- en Eemlander ed. Eemland, 16/09/08, De Twentsche crt Tubantia op zondag, 14/09/08 en Leeuwarder Courant ed. Zuid, 13/09/08)
- Bedrijfsleven mag oude Maasarm ontwikkelen (gebiedsontwikkeling Ooijen-Wanssum) (Dagblad de Limburger en Limburgs Dagblad, 16/09/08)
- Derde partnerdag NederLandBovenWater (gebiedsontwikkeling Ooijen-Wanssum) (www.nederlandbovenwater.nl, 22/09/08)
- Verzekering (uitzichtgarantie) (Landwerk, nr. 4 2008)
- Congres Glastuinbouw 2020 in 't Gasthoês (glastuinbouw en ruimtelijke kwaliteit) (Echo van Horst, 02/10/08)
- Regioloket biedt hulp bij goede ideeën (countryside exchange) (Dagblad van het Noorden ed. Westerkwartier, 03/10/08)
- Verzet tegen Waterdunen groeit (recreatie) (PZC Zeeuws-Vlaanderen, 03/10/08)
- Internationale conferentie Freude am Fluss (paper Hans Hillebrand) (H2O, 12/09/08, 26/09/08 en 10/10/08) (Civiele Techniek, 30/09/08)
- Beuningse uiterwaarden (Waalweelde) (Gelderlander, 13/10/08)
- Stadspark als buffer Lierdal (zandgenoten) (Gelderlander, 17/10/08)
- Volkstuinen verdwijnen (Nederlands Dagblad, 17/10/08)
- Samen vernieuwen in Gelderse Vallei (countryside exchange) (Woudenberg en Scherpenzeelse Krant, 28/10/08, en Leusder Krant, 29/10/08)
- Haast met grond voor Waterdunen (recreatie) (PZC Zeeuws-Vlaanderen, 29/10/08)
- Nieuwe dorpen bouwen in landelijk gebied/Een strategie voor duurzame plattelandsontwikkeling (Spil 251-252, nr. 2008-4, oktober 2008)
- Postmoderne kruisridders/Het verstand op nul (Nico Beun) (Spil, 31/10/08)
- De ruimtelijke agenda: 29 plannen voor een mooier Nederland (interview met Hans Hillebrand) (de Volkskrant/Meulenhof)
- Oppositie ligt dwars bij begroting (knooperven) (De Twentsche crt Tubantia ed. Tubbergen, 11/11/08)
- Advies aan minister: 'Landschap verdient beter' (knooperven) (Ommelander Courant, 13/11/08)
- Wie betaalt het beheer van ons landschap? (landschapsfonds, WERV) (Trouw, 13/11/08)
- Draagvlak Waterdunen brokkelt af (BN De Stem, 13/11/08)
- Bevolking praat mee over ontwikkeling Ooijen-Wanssum (Trompetter ed. Venray/Horst, 19/11/08)
- InnovatieProgramma Recreatie 'Winnen door Ruimte' (IKCRO Nieuwsflits, 19/11/08)
- Natuurlijk oppolderen vooral interessant in kustgebieden (Groene Ruimte, 19/11/08)
- Tubbergen zoekt stoppers (knooperven) (Vee & Gewas, 22/11/08)
- Nederland golft (Binnenlands Bestuur, 28/11/08)
- 2050: Nederland is nooit af (RO, november 2008)
- Waterdunen mist steun plaatselijke bevolking (recreatie) (PZC, 09/12/08)

- Watermanagement aan de digitale tafel (Freude am Fluss) (Het Financieele Dagblad, 19/12/08)
- Meinerswijk: tijd voor realiteit (Gelderlander ed. Renkum, 20/12/08)
- Landschap niet per se behouden (Vos/Hillebrand) (Het Financieele Dagblad, 23/12/08)
- Creëer waarde in de uiterwaarden (Vos/Hillebrand) (Het Financieele Dagblad, 30/12/08)
- Cassandra (publ. RMNO/WRR/InnovatieNetwerk) (Romazine, 31/12/08)
- Een prachtig natuurgebied, maar voor wie? (weblog Hillebrand) (Nieuwsbrief Recreatie & Toerisme in Natura 2000, december 2008)

2.5

Lezingen en workshops

- “De provinciale rol in het ruimtelijk-fysieke domein”. Bijeenkomst Commissie Lodders. Hans Hillebrand (Eindhoven, 25-1-2008).
- “Innovatieprogramma Recreatie”. SectorOverleg Recreatie en Toerisme. Hans Hillebrand. (Den Haag, 18-4-2008)
- “Reactie op rapport OTB: Impact van EU-regelgeving op de Nederlandse ruimtelijke-orderingspraktijk. Vijf voorbeelden van gebiedsontwikkeling”. Seminar ‘Gebiedsontwikkeling en de ruimtelijke gevolgen van Europese regelgeving – kansen of een keurslijf? Hans Hillebrand. (Maastricht, 19/20-6-2008)
- “Ruimtelijke voorbeelden met wonen”, Directie Ministerie van Financiën. Hans Hillebrand (Huissen, 10-9-2008)
- “Building New Rivers”. Closing Conference Freude am Fluss. Hans Hillebrand (Nijmegen, 23-10-2008)
- “Winnen door Ruimte”. Ambtelijk Overleg IPO Toerisme en Recreatie. Hans Hillebrand. (Utrecht, 6-11-2008)
- “Grensverleggend innoveren in het LNV-domein”. Lunchbijeenkomst Staatsbosbeheer. Ger Vos (Driebergen, 29-9-2008)
- “Over doorbraken en weerstanden”. Bijeenkomst casusadoptie LNV. Ger Vos (Utrecht, 27-10-2008)

3.

Duurzaam Ondernemen

3.1 Het thema

Duurzaam ondernemen wordt steeds meer een integraal onderdeel van het strategisch handelen van bedrijven. Naast overheidsregulering spelen prikkels uit de markt daarbij een belangrijke rol. Sociale en ecologische aspecten krijgen geleidelijk meer betekenis in het economische verkeer. Economische verhoudingen in de wereld komen sterk onder druk te staan, onder andere als gevolg van groeiende schaarste aan grondstoffen, klimaatverandering en het afbouwen van handelsbarrières. De prioriteit ligt steeds meer bij het zo goed mogelijk benutten van grondstoffen, het ontzien van het milieu en het kiezen van marktposities die minder kwetsbaar maken voor goedkope bulkproductie uit andere landen. InnovatieNetwerk wil op dit gebied samen met bedrijven grensverleggende ideeën ontwikkelen en via pilots de nieuwe technologische en economische mogelijkheden laten zien. De uitdaging binnen het thema 'Duurzaam Ondernemen' is om via marktwerking duurzame ontwikkeling binnen de domeinen agro en groen te realiseren. Dit vraagt om innovaties die *shareholders value, consumer concerns en citizen's awareness* met elkaar in harmonie brengen.

Binnen het programma 'Duurzaam Ondernemen' zijn enkele innovatieopgaven geformuleerd die het kader vormen waarbinnen gezocht wordt naar grensverleggende innovaties. Voor de allianties met SIGN, Courage, Kiemkracht en de Noordzeevervisserij zijn afzonderlijke innovatieagenda's opgesteld (opgenomen in de bijlagen). Deze agenda's passen in het algemeen binnen de brede innovatieopgaven voor het overkoepelende thema.

Innovatieopgave 1: Doorbraken in het gebruik van natuurlijke hulpbronnen (focus: voortbrengingssysteem)

Voor de agrosector en voor andere activiteiten op het platteland zijn natuurlijke hulpbronnen van wezenlijk belang. Hoe komen we tot doorbraken in het duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen (bodem, water, energie), in de omgang met planten en dieren (incl. dierziekten) en met niet-vervangbare materialen en grondstoffen? In brede zin dienen ook sociale structuren op het platteland en leefomstandigheden van werkenden aan de eisen van deze tijd te voldoen. Welke technologieën of andere manieren van produceren bieden uitzicht op doorbraken?

Innovatieopgave 2: Nieuwe functionaliteiten (focus: nieuwe producten en diensten)

Binnen deze innovatieopgave ligt de uitdaging er onder andere in om bestaande systemen zodanig te herontwerpen dat hierdoor nieuwe duurzame producten en diensten ontstaan. Een voorbeeld is de productie van duurzame energie of schoon water door de agrosector. Kortom, de vraag of we de landbouw en het landelijk gebied duurzaam in dienst kunnen stellen van een breder palet aan maatschappelijk gewenste functies, en deze een economische betekenis kunnen geven.

Innovatieopgave 3: duurzame waardeproposities (focus: marktgerichte duurzaamheid in ketens en netwerken)

Hoe komen we tot duurzame ontwikkelingen die vanuit de markt als kansen worden gezien? Op welke wijze kunnen we duurzame waarden zakelijk en marktgericht materialiseren? Is duurzaamheid bijvoorbeeld te koppelen aan topkwaliteit en beleving? Hoe komen we tot de ontwikkeling van economisch betekenisvolle niches rond duurzame waarden? Hoe komen we tot financieel-economische instrumenten en afspraken binnen ketens die duurzame ontwikkeling bevorderen?

Innovatieopgave 4: nieuwe verbindingen tussen productie en consumptie (focus: consument)

De consument speelt een doorslaggevende rol in het ontwikkelen van een duurzame productie. Hoe verander je het gedrag van de consument in de richting van meer duurzaamheid? Hoe koppel je waarden als genot, gemak en gezondheid aan duurzaamheid? Hoe kunnen consumenten zich ontwikkelen tot een 'pro-sument', die zélf actief bijdraagt aan duurzame productie? Welke kansen biedt dit voor kortere en meer gevarieerde waardeketens? En voor meer regionale systemen van voedsel-, energie- en watervoorziening?

Innovatieopgave 5: Duurzaam besturen (focus: overheidsrol en instrumentarium)

Het stimuleren van duurzame ontwikkeling via de markt vraagt om andere instrumenten dan de tot nu toe veelal gebruikelijke. De uitdaging is om overheden en bedrijfsleven samen nieuwe markten te laten

ontwikkelen voor duurzame producten en productieprocessen. Hoe komen we tot marktconforme hulpmiddelen die duurzaam ondernemen werkelijk aansporen? Denk hierbij aan kunstmatig schaarse creëren, met als voorbeeld verhandelbare mest- of CO₂-productierechten. Hier ligt een duidelijk verband met de vraagstukken die aan de orde komen binnen het thema ‘InnovatieStimulerende Omgevingen’.

3.2

De concepten

Het aantal projecten is uitgebreid van 30 in 2008 tot 40 in 2009. Deze sterke groei wordt veroorzaakt door de nieuwe allianties met de akkerbouw (Kiemkracht) en de Noordzeevisserij (Visserij Innovatie Platform), die feitelijk in 2008 van start zijn gegaan. Veel van deze nieuwe ideeën verkeren nog in de oriëntatiefase; bij positieve resultaten van deze fase worden ze in 2009 verder ontwikkeld. In 2008 zijn vier projecten (voorlopig) afgesloten: ‘Westland naar Zee’, ‘Blue and Green’, ‘Susteïne’ en ‘Flowerport China’. Susteïne (alternatieve productie van eiwit) blijkt voornamelijk wel technisch maar niet economisch haalbaar.

In 2008 is de Innovatiekring Duurzaam Ondernemen uitgebreid en meer betrokken bij het genereren van nieuwe ideeën voor baanbrekende concepten.

Via interviews met LNV-directeuren zijn enkele issues boven tafel gekomen die om een doorbraak vragen, bijvoorbeeld rond mens-dierrelaties, de ontwikkeling van grondstofprijzen en agrologistiek. Deze onderwerpen worden nader verkend om te zien of we tot baanbrekende ideeën kunnen komen.

Concept	Innovatie- opgaven	Fase
Buurderij	2,3,4,5	Realisatie
Regionaal landbouw- en voedselsysteem	3,4,5	Ontwikkeling
* Nieuwe Meente	2,3,4,5	Oriëntatie
* Stadslandbouw	3,4,5	Oriëntatie
Bioport	1,2,5	Realisatie
Agrocentrum	1,3	Realisatie
Green and Blue	1,3	Afgerond
Meer met mest	1,2,3,5	Oriëntatie
Mariene parken	1,2	Ontwikkeling
Powerfarms! (voorheen: Algenfarm)	1,2,3	Ontwikkeling
* Dierbare veehouderij		Oriëntatie
Waterhouderij	1,2,3	Realisatie
Zilte poldereconomie	1,2,3	Ontwikkeling
Zilte proeftuin	1,2,3,4	Realisatie
Eendenkroos	1,2	Ontwikkeling
Innofisk	1,3	Realisatie

Concept	Innovatie- opgaven	Fase
<i>Duurzame Glastuinbouw</i>		
Westland in Zee	1,2	Afgesloten
Flowerport China	2,3	Afgesloten
Nieuwe Nuts	1,2,3,4,5	Realisatie
* Datagarden	1,3	Ontwikkeling
* Logistiek 2018	3,4	Oriëntatie
Work is gaming		Ontwikkeling
Algen en oesters	1,2,3	Ontwikkeling
* Goed weer vakantie garantie	2,3	Ontwikkeling
	5	Realisatie
<i>Rundveehouderij 2025</i>		
Susteïne	1,2,3	Afgerond
Energie neutrale zuivelketen	1,2,3	Realisatie
Fotonenboer	1,2,3	Realisatie
* Energieleverend staldak	1,2,3	Ontwikkeling
Weerbaar vee	1	Ontwikkeling
Cowfortable	1,3,4	Ontwikkeling
Grasraffinage	1,2,3	Realisatie
Natuurzuivel	1,2,3,4	Ontwikkeling
<i>Akkerbouw 2025</i>		
* Hiphapje	1,2,3,4	Oriëntatie
* Zelfbemestende akkerbouw	1,2,5	Oriëntatie
* Aardappel forever	1,2,3,4,5	Oriëntatie
* Scharrelbietenbot	1,2	Oriëntatie
* Plant van staal	1,2,3	Oriëntatie
* Bioraffinage (cascadering en factory of the future)	1,2,3,4	Oriëntatie
<i>Noordzeevisserij 2025</i>		
* Naar nieuwe energie	1,2	Oriëntatie
* Maritiem Ondernemerschap	2,3	Oriëntatie
* De zee als economisch en ecologisch kapitaal	1,5	Oriëntatie
* Het neusje van de zalm	3,4	Oriëntatie

*: *nieuw concept*

3.2.1 Algemeen

Buurderij

Het concept

Kern is het ontwikkelen van nieuwe plattelandsbedrijven die voedselproductie combineren met andere plattelandsfuncties en waarbij burgers op actieve wijze worden betrokken. Dergelijke bedrijven moeten burgers in staat stellen om integraal verantwoordelijkheid te dragen voor economische, ecologische en sociaal-culturele waarden en belangen. Dit betekent fundamentele veranderingen in de verantwoordelijkheidsverdeling en de te hanteren sturingsconceptie.

Stand van zaken

In 2008 zijn de voorbereidingen voor twee buurderijpilots in de Haarlemmermeer een stap verder gekomen. Voor de Buurderij Haarlemmermeer-Zuid is een businesscase gemaakt die in het najaar is gepubliceerd. De publicatie is aangeboden aan de Gemeenteraad en aan het College van Haarlemmermeer. Het betreft een ontwerp voor een gebied van 240 ha aan de zuidoostkant van Nieuw Vennep. Bij de totstandkoming van de businesscase hebben drie ondernemers een zeer actieve rol gespeeld. Zij zijn ook bereid de realisering van de buurderij op zich te nemen. Het project is begeleid door een Stuurgroep onder leiding van wethouder van Dijk van de gemeente Haarlemmermeer. In deze Stuurgroep namen verder, naast InnovatieNetwerk, ook deel de Woningcorporatie Ymere, de Rabobank, de Meerboeren, het Stallingsfonds Glastuinbouw Nederland en de provincie Noord-Holland.

Voor de tweede buurderijpilot, Poldertuin, is eveneens een verdere uitwerking gemaakt. Deze zal onderdeel gaan uitmaken van het nieuwe glastuinbouwgebied ten westen van Rijsenhout en Burgerveen. Realisering van dit buurderijontwerp zal worden gekoppeld aan de uitwerking van dit nieuwe vestigingsgebied

Op Schouwen-Duiveland is intussen een Stuurgroep gevormd die de uitwerking van een buurderijontwerp nabij Renesse gaat begeleiden. Hierbij zijn, naast InnovatieNetwerk, drie ondernemers betrokken, de woningcorporatie Zeeuwend en Zorginstelling Allevo. Verder hebben diverse andere organisaties (onderwijs, welzijn) belangstelling getoond. Eind 2008 zijn afspraken gemaakt die moeten leiden tot een businesscase die medio 2009 beschikbaar moet zijn.

Uit contacten met overheden blijkt dat de inpassing van buurderijontwerpen binnen beleidskaders nog de nodige problemen zal opleveren. Zowel de nieuwe functiecombinaties als de nieuwe organisatie- en financieringsvormen staan op gespannen voet met geldende regels. Om die reden wordt verkend of een experimenteerstatus mogelijkheden biedt.

In 2008 is tevens een identificatieproject uitgevoerd om de mogelijkheden voor een buurderij op de Doesburger Eng te verkennen. Doel was na te gaan of meerdere initiatieven zouden kunnen worden samengevoegd tot een buurderijontwerp dat in meerdere opzichten systeemdoorbrekend zou zijn. Deze opdracht is eind 2008 afgerond met

als conclusie dat er weliswaar sprake is van op zichzelf kansrijke plannen en voorstellen maar dat de condities voor een integraal buurderijontwerp onvoldoende zijn.

Daarnaast hebben in 2008 diverse contacten plaatsgevonden met belangstellende partijen die elders in Nederland de vestiging van een buurderij overwegen. In enkele gevallen was sprake van concrete initiatieven. Deze contacten zijn bewust beperkt tot informatievoorziening en advisering. Intensieve begeleiding van de totstandkoming van een groter aantal businesscases ligt, gelet op de taakstelling van InnovatieNetwerk, niet in de rede.

Een duurzaam regionaal landbouw- en voedselsysteem

Het concept

De markten voor landbouwproducten ontwikkelen zich steeds meer tot wereldwijde markten. Ook al gaat dat stap voor stap, er is sprake van steeds verdergaande liberalisering. Dat heeft voordelen: zo kan wereldwijd worden geprofiteerd van gunstige productieomstandigheden. Voor de consumenten is het voordeel dat men het gehele jaar door kan beschikken over een ongelooflijk groot assortiment aan producten. Maar toenemende globalisering brengt ook problemen met zich mee. Zo is het lastig te garanderen dat in wereldwijde ketens sprake is van duurzame voortbrenging. Dat stelt hoge eisen aan transparantie. Er moet sprake zijn van uniforme normen. Bovendien is noodzakelijk dat er sprake is van een goed functionerende controle- en handhavingsorganisatie.

Ook op sociaal vlak kan globalisering ongewenste effecten hebben. Zo wordt wel beweerd dat de voordelen van globalisering doorgaans vooral ten goede komen aan boeren in de ontwikkelde landen en dat boeren in ontwikkelingslanden er nauwelijks van profiteren. Ook zou globalisering ontwrichtend werken op lokale gemeenschappen in ontwikkelingslanden. Hoe dan ook, er is voldoende aanleiding om binnen het thema 'Duurzaam Ondernemen' niet slechts te werken aan concepten die passen binnen de context van globalisering, maar om ook te zoeken naar nieuwe concepten die juist regionalisering als ambitie hebben.

Dat leidde tot de wens om een duurzaam regionaal landbouw- en voedselsysteem te ontwerpen. Binnen een dergelijk ontwerp is sprake van omslagen (en dus nieuwe concepten) op de volgende terreinen:

1. Integratie van de productiefunctie van de landbouw en de beheerfunctie

De landbouw combineert twee functies: productie van voedsel en beheer van het landelijk gebied. De afstemming tussen beide functies verloopt lang niet altijd vlekkeloos. In regio's met veel natuur- en landschapswaarden staat het streven naar voortgaande rationalisatie van de productie vaak op gespannen voet met de beheerfunctie. De uitdaging vormt om een zodanig vergoedings- c.q. beloningssysteem te bedenken dat beide functies duurzaam aan elkaar worden verbonden.

2. De positie van de burger/consument in de keten

Binnen een marktsysteem staat het de consument vrij om te kopen wie hij of zij wil. Men bepaalt zelf bij welke supermarkt men zijn inkopen

doet. Kenmerkend voor onze voedselketens is dat er doorgaans nauwelijks een relatie is tussen producent en consument. Men kent elkaar niet. Relaties worden gekenmerkt door anonimiteit. De uitdaging is om voedselketens te ontwerpen waarin de consument nadrukkelijker bij de productie van voedsel wordt betrokken en (mede)verantwoordelijkheid gaat dragen voor de wijze waarop het voedsel wordt geproduceerd, met inbegrip van de gevolgen ervan voor de omgeving. Die betrokkenheid kan op diverse wijzen vorm krijgen. Het kan gaan om min of meer structurele afnameverplichtingen, maar het is ook denkbaar dat burgers/consumenten er risicodragend bij worden betrokken en ondernemersverantwoordelijkheden op zich nemen.

Aldus zullen nieuwe concepten die als onderdeel van duurzame landbouwsystemen worden ontwikkeld, vooral betrekking hebben op vernieuwing op economisch en institutioneel terrein.

Stand van zaken

Inmiddels zijn enkele opdrachten verstrekt ter voorbereiding van concepten voor een regionaal landbouwsysteem. Die opdrachten hebben betrekking op nieuwe economische systemen en op nieuwe organisatievormen. Ook is een opdracht in voorbereiding met betrekking tot vernieuwing van voedselketens waarbij de positie van de consument het aangrijpingspunt vormt.

Een nieuwe meente

Het concept

Gedurende vele eeuwen was er op de zandgronden in het oosten van Nederland sprake van gemeenschappelijke vormen van grondgebruik. Die werden aangeduid als meenten. Een belangrijk uitgangspunt bij een meente was dat het gebied zodanig zou worden beheerd dat het voortbrengend vermogen ervan in stand zou blijven. Dat gebeurde niet vanzelf. Er was sprake van een systeem van onderlinge afspraken die door deelnemers moesten worden gerespecteerd. Voorkomen moest worden dat deelnemers zozeer voorrang gaven aan het nastreven van eigenbelang dat dit ten koste zou gaan van het gemeenschappelijk belang. Duurzaam beheer vormde daardoor zowel het uitgangspunt als de ambitie van een meente. Kan dit verleden inspiratie bieden voor de toekomst?

Stand van zaken

Rond Deventer is het afgelopen jaar het idee ontstaan om de mogelijkheden voor een nieuwe meente te verkennen. Kunnen de principes van een meente, uiteraard in een modern jasje, zodanig worden vormgegeven in een nieuwe regionale organisatie dat zowel voedselproductie als een duurzaam beheer van de regio er in vertrouwen aan kunnen worden overgelaten? Voor InnovatieNetwerk was dat aanleiding om een workshop te organiseren waar een brede groep van belangstellenden en belanghebbenden aan heeft deelgenomen. Deze workshop leverde tal van ideeën op voor een meente. Die hadden zowel betrekking op de inhoudelijke uitwerking als op de vraag op welke wijze een nieuwe meente zou kunnen worden gerealiseerd. Een verslag van deze workshop is beschikbaar. Thans wordt gewerkt aan een plan van aanpak.

Stadslandbouw

Het concept

In dit concept staat niet slechts de voedselproductie van de landbouw centraal, maar de veel bredere vraag welke nieuwe verbindingen er kunnen worden gelegd tussen stad en platteland waarbij de potenties van de landbouw volop worden benut.

Stand van zaken

In 2008 zijn de mogelijkheden verkend om zowel in Amsterdam als in Rotterdam ontwerpen te maken voor stadslandbouw. In Amsterdam was de aandacht gericht op de Tuinen van West, het gebied tussen Amsterdam en Halfweg. In december 2008 is een presentatie gehouden voor bestuurders waarbij diverse voorstellen zijn gedaan voor mogelijke ontwerpen. Op grond hiervan zal begin 2009 een Plan van Aanpak worden geformuleerd om tot daadwerkelijke ontwerpen te komen.

In Rotterdam gaat de aandacht uit naar mogelijkheden voor stadslandbouw in bestaande wijken. In 2008 hebben hierover diverse contacten plaatsgevonden waarbij meerdere ideeën en suggesties op tafel zijn gekomen. Begin 2009 vindt concretisering plaats waarna een heldere ontwerpdracht kan worden geformuleerd.

Zowel in Amsterdam als in Rotterdam vormt het uitgangspunt welke bijdrage landbouw (in de meest ruime zin) kan leveren aan oplossing van stedelijke problemen.

Bioport

Het concept

Het concept 'Bioport' betreft de omschakeling van de havens van fossiele grondstoffen naar biomassa. Om deze omslag te bereiken en op een duurzame wijze waarde te creëren, is meervoudig gebruik van biomassa nodig: eerst de stoffen met hoogwaardige toepassingen eruit halen, voor farmacie, smaak- en geurstoffen, voedsel en dan de volumineuze restproducten benutten voor laagwaardige toepassingen zoals veevoer, vezels en energie. Dit vergt regie op clustervorming. Uiteraard moet de biomassa ook op duurzame wijze geproduceerd zijn.

Stand van zaken

In 2008 is de stap gezet van papier naar demoprojecten. Op basis van het rapport 'Bioport – Nederland als mainport voor biomassa' uit 2007 en het hierop gebaseerde businessplan, is in 2008 het Platform Bioport Rotterdam opgericht. In het plan van aanpak voor het platform is als doelstelling geformuleerd: **BioPort Rotterdam wil een leidende positie van Rotterdam realiseren in het duurzaam gebruik van biomassa in energie, transport en chemie, waarbij optimaal gebruik wordt gemaakt van de bestaande kracht op het gebied van kennisinfrastructuur, chemie, energiecluster en agro/foodsector. Ambitie, versnelling, magneetwerking en realisatie zijn sleutelbegrippen om deze doelstelling te realiseren.** Deze ambitie wordt gedragen op het hoogste niveau van het havenbedrijf. De activiteiten van dit platform zijn veelomvattend. Het brengt partijen bij elkaar die binnen een cluster passen. Vervolgens worden demoprojecten uitgevoerd om kennis en ervaring op te doen. Succesvolle de-

mo's moeten leiden tot nieuwe samenwerking tussen bedrijven op commerciële basis. Tot slot verzorgt het platform ook de communicatie met de samenleving.

Bioport is onderdeel van het recent opgerichte Rotterdam Climate Initiative (RCI), waardoor zaken in een stroomversnelling kunnen komen. Het zwaartepunt van het Platform ligt dan ook in Rotterdam. Andere havens kunnen aanhaken.

Agrocentrum

Het concept

Het Agrocentrum is één van de meest uitdagende vormen van het door InnovatieNetwerk ontwikkelde concept Agroparken. Het gaat hier namelijk om de grootschalige clustering van varkenshouderij op een bedrijventerrein, met verbindingen naar glastuinbouw en mogelijk ook andere agrosectoren, zoals akkerbouw en aquacultuur. Het betekent o.a. een vergaande doorvoering van C2C principes, het sterk verbeteren van het dierenwelzijn en het verbeteren van landschappelijke kwaliteit door grootschalige bedrijven niet langer te plaatsen in kleinschalige landschappen.

Stand van zaken

In 2008 is het klimaat voor Agroparken in gunstige zin veranderd door verschillende adviezen van gezaghebbende raden (onder meer Raad Landelijk Gebied, Raad Dierenaangelegenheden, RIVM, Milieu- en Natuurplanbureau) over megastallen. De Regering heeft een genuanceerd standpunt geformuleerd, dat ruimte biedt voor de verdere ontwikkeling van Agroparken. De negatieve reacties op vergunningaanvragen voor megastallen in LOG's spelen de clustering van intensieve veehouderij op bedrijventerreinen in de kaart.

Intussen heeft het concept 'Agrocentrum' verder vorm gekregen door de participatie van een slachterij, varkenshouders en een bedrijf dat de bio-energiecentrale gaat exploiteren. Het vinden van de geschikte partners heeft veel tijd gekost. Op drie locaties zijn voorts contacten gelegd met lokale bestuurders (gedeputeerde, burgemeester, wethouders), die de vestiging van het Agrocentrum willen realiseren. De Stichting Milieukeur heeft een quickscan uitgevoerd, waaruit blijkt dat het Agrocentrum ruimschoots aan hun normen voldoet. De mogelijkheden voor een onderscheidende positionering in de markt zijn verkend via gesprekken met marktpartijen. Het uitgewerkte concept is besproken met diverse maatschappelijke organisaties. Ook zijn gesprekken gevoerd met banken en potentiële investeerders. Een studie van InnovatieNetwerk naar modulaire stalsystemen heeft nieuwe ideeën opgeleverd voor de bouw en inrichting van het Agrocentrum (legosysteem).

Dierbare veehouderij

Het concept

De relatie tussen mens en dier in onze westerse samenleving is de laatste decennia sterk aan het veranderen. Het welzijn van dieren in de veehouderij staat al sinds de jaren zeventig ter discussie. Het gaat daarbij om méér dan de goede zorg voor dieren, bijvoorbeeld door aanpassing van het houderijsysteem: de integriteit van het dier moet gewaar-

borgd zijn. Dit heeft aan het eind van de jaren tachtig zelfs geleid tot het toekennen van wettelijke rechten aan dieren. Nederland heeft sinds enkele jaren een politieke partij waarin de belangen van het dier centraal staan. Dit geeft aan dat de positie van het dier in de samenleving wezenlijk aan het veranderen is.

Dit betreft zowel onze omgang met gezelschapsdieren als met proefdieren, circusedieren, dieren in natuurgebieden en productiedieren. Dit laat ook de veehouderij niet onberoerd. Het gaat daarbij niet alleen om ethische vraagstukken rond de houderij of fokkerij van dieren, inclusief genetische modificatie; ook fundamentele vragen rond de toelaatbaarheid van het gebruik van dieren voor menselijke doeleinden komen daarbij aan de orde. Productie van voedsel is buiten het dagelijks blikveld komen te liggen. Dieren zijn levenspartners geworden in plaats van voedsel of middelen van bestaan. Het consumeren van dieren en dierlijke producten werkt steeds meer vervreemdend. Dood en doden zijn verbannen uit het sociaal/maatschappelijk domein. Het dier mag in het vlees niet meer worden herkend. Terwijl vooral gezelschapsdieren steeds meer onderdeel worden van een pronkende burgercultuur (tot kledinglijnen en modeshows toe), zien we dat productiedieren juist steeds meer onderdeel worden van een op zichzelf staande technocultuur (waar bezoekers hooguit via een vip-room een kijkje kunnen nemen). Dit almaar scherper wordende verschil zal de veehouderij op den duur niet onberoerd kunnen laten: de eigen ontwikkelingslogica waarin efficiëntie, hygiëne en anonimiteit domineren laat zich lastig verenigen met een cultuur waarin eigenheid van het dier, contact met het dier en emotionele binding steeds belangrijker worden. Op welke manieren kan de veehouderij inspelen op de veranderende positie van het dier in onze samenleving? Liggen hier kiemen voor een grensverleggend concept?

Stand van zaken

In 2008 is een start gemaakt met een verkenning van dit onderwerp door een reeks gesprekken. Tevens zijn voorbereidingen getroffen voor het uitzetten van een aantal essays. Deze verkenning heeft tot doel om de problematiek rond de mens-dierrelatie verder te thematiseren en mogelijkheden voor grensverleggende concepten te traceren.

Powerfarms!

Het concept

Het 'Powerfarm!'-concept is ontstaan uit het project 'Algenfarm', dat voor 2008 op de agenda stond. De Powerfarm! is een varkensbedrijf dat naast vlees ook energie, algen en schoon water produceert. Uit varkensmest ontstaan via vergisting en bioraffinage, methaan, CO₂ en verschillende mineralenfracties (N, P, K). Het methaan uit de vergister wordt vervolgens in een WKK omgezet in elektriciteit en warmte. De CO₂ en NO_x in de rookgassen van de gasmotor zijn voeding voor de algenkweek, evenals de uit de mest gewonnen mineralenfracties. De opgewekte elektriciteit wordt deels benut voor eigen gebruik en deels geleverd aan het net. De warmte die vrijkomt uit de WKK dient om de mest te hygiëniseren, als verwarming voor de stallen en eventueel ook om de algen of reststromen te drogen. Het geproduceerde afvalwater wordt door de algen gereinigd tot schoon water. De geogste algen kunnen dienen als veevoer, of voor andere toepassingen, zoals

farma, cosmetica, voeding (omega-3-vetzuren), visvoer of bulkchemie. Op deze wijze is via een *cradle to cradle*-aanpak een opwaardering van verschillende reststromen op het varkensbedrijf bereikt. Algen spelen daarbij een centrale rol.

Stand van zaken

In 2008 is het 'Powerfarm!'-concept ontwikkeld in samenspraak met enkele marktpartijen en kennisinstellingen. Het technisch concept en de businesscase zijn uitgewerkt in een rapport dat in 2009 zal verschijnen. De belangstelling voor dit concept is groot, blijkens de reacties op presentaties van het concept op congressen en in kranten en tijdschriften. Ingrepro, Sustec en InnovatieNetwerk hebben een Letter of Intent getekend, gericht op de gezamenlijke ontwikkeling van dit concept. In 2008 is een start gemaakt met de technische pilots rond bioraffinage van mest en hybride algenkweek. Het concept ontwikkelt zich langs de volgende lijnen:

- De opwerking van mest tot een kweekmedium voor algen,
- Het realiseren van een sprong in productiviteit van de kweeksystemen voor algen,
- Het opstellen van een risicobeoordeling voor toelating van op mestcomponenten gekweekte algen als grondstof voor diervoer,
- Het maken van een businessmodel dat in kan spelen op veranderingen in prijzen en technische resultaten,
- Het ontwerpen van een praktijkrijp systeem met varkenshouders in de driver's seat.

Meer met mest

Het concept

De mestproblematiek blijft met name de varkenshouderij in Nederland achtervolgen. Het huidige mestoverschot wordt tegen hoge kosten afgezet in de akkerbouw. Studies geven aan dat het mestoverschot de komende jaren verder zal toenemen door verscherping van de regelgeving en het verdwijnen van de melkquotering in de melkveehouderij. Met verschillende grote technologieprogramma's is in het verleden getracht om het mestprobleem in te dammen, hetgeen succesvol is verlopen wat betreft ammoniak en nitraatmissie, maar onvoldoende ten aanzien van de overschotten N en P (K is nog niet als probleem gekenmerkt).

Om tot een doorbraak te komen, is InnovatieNetwerk gestart met een verkenning naar de mogelijkheden van mestafzet buiten de landbouw. De omslag is om van mest, in plaats van een afvalproduct, een waardevolle grondstof te maken.

Stand van zaken

In 2008 zijn via brainstormsessies zeer uiteenlopende ideeën gegeneerd. Tevens is een studie uitgezet om tot een kwantitatieve analyse van zoekrichtingen en technologieën te komen. Daarbij spelen te verwachten technologieontwikkeling en veranderingen in economische waarden van grondstoffen en producten een cruciale rol. Nieuwe combinaties van 'oude' ideeën kunnen dan ineens tot doorbraken leiden. Ook is samen met Courage en Kiemkracht een studie uitgezet naar mondiale voorraden en stromen van mineralen, met name fosfaat en de te verwachten verschuivingen in deze patronen. Met LTO en NVV

wordt regelmatig overleg gevoerd over de voortgang. De verwerking van mest is een voorwaarde om tot valorisatie van de energie- en mineraleninhoud van deze stromen te komen. Grontmij heeft opdracht gekregen om na te gaan of gezamenlijke verwerking van rioolslib en mest een optie kan zijn. Verder zijn er prille ideeën over het opzetten van een infrastructuur voor de opwerking en het transport van groen gas. Dit zou een enorme stimulans kunnen zijn om uit mest waarde te creëren.

Mariene Parken

Het concept

De zee is sterk onderbenut als het gaat om het vervullen van menselijke behoeften. De zee beschikt niet alleen over nog onontgonnen rijkdommen, bijvoorbeeld op het gebied van aquatische organismen, maar biedt ook de ruimte die op land steeds schaarser wordt, bijvoorbeeld voor energiewinning. In het project 'Mariene Parken' zijn de afgelopen jaren diverse activiteiten uitgevoerd, zoals de verkenning 'Zee in zicht' in samenwerking met Stichting Toekomstbeeld der Techniek, en het rapport 'Mariene Parken', die een aantal innovatieve ideeën hebben opgeleverd. Een van de meest innovatieve ideeën was het project 'Seawing', maar bij marktpartijen bleek geen interesse te bestaan in de verdere ontwikkeling.

Stand van zaken

In 2008 is het rapport 'Mariene Parken' afgerond. Dit bevat een aantal ideeën om aan te haken bij de ontwikkeling van windmolenparken op zee en het hergebruik van olie- en gasplatforms bij uitgeputte velden. Een van concepten, genaamd 'BioQ8', concentreert zich op de teelt van vis, mosselen, wieren en algen in een offshore-omgeving waarbij bestaande platforms in de Noordzee, oorspronkelijk neergezet voor de winning van gas of olie, een nieuwe functie krijgen. Het offshore bedrijf Wintershall, dochter van BASF, heeft voor een periode van twee jaar een platform bij een leeg gasveld voor de kust van IJmuiden ter beschikking gesteld voor experimenten met dit systeem. Samen met Ecofys, Wageningen UR en de provincies Zeeland en Noord-Holland bereiden we een eerste pilot voor.

Blue Challenge

Het concept

Zeeteelt (ook wel 'zilte aquacultuur' genoemd) heeft de potentie om wereldwijd de totale productie uit de visserij binnen 10 jaar te overstijgen. In 2035 zou deze sector zelfs groter kunnen zijn dan de mondiale vleesproductie. Het verduurzamen van de zeeteelt is een van de grote opgaven voor de komende jaren. De zeeteeltsector heeft de potentie zich verder te ontwikkelen tot een hoogwaardige, duurzame en winstgevende industrie. Naast de versterking van de nationale economie zijn er grote publieke belangen gemoeid met een snelle en duurzame ontwikkeling van zeeteelt. Voedselzekerheid, duurzame energie, ruimtelijke ontwikkeling op land en zee, maritieme ecologie en gezondheid zijn in dit verband relevante issues. Het ontwikkelen van duurzame zeeteelt als een nieuwe Piek in de Delta en als een mogelijke doorbraakinnovatie voor Europa, is een van de grootste economische kansen voor dit deel van de wereld.

In de huidige pioniersfase komt de ontwikkeling van zeeteelt slechts moeizaam van de grond.

Het draft businessplan voor BCP identificeert pijlers die daarbij een rol kunnen spelen:

1. Gezamenlijke kennisontwikkeling met kennisinstituten;
2. Toegang bieden tot investeerders;
3. Betere financieringsmogelijkheden realiseren door risicoprofielen in kaart te brengen en risico's te reduceren;
4. Gezamenlijke innovatie met kennisinstituten, ondernemers en investeerders/financiers.

De doelstelling van het Blue Challenge Program is identificatie en verlagening van de risicoprofielen van aquacultuurondernemingen, ontwikkeling van innovatieve financieringsconstructies en kennisontwikkeling, om de aquacultuursector in Nederland een sterke ontwikkeling door te laten maken. InnovatieNetwerk is mede-initiatiefnemer en partner in dit project, samen met Dialogue House Incubator (ABN AMRO), WereldNatuurFonds en het Landbouw-Economisch Instituut.

Stand van zaken

In 2008 is het businessmodel voor Blue Challenge ontwikkeld en zijn projecten geselecteerd die als cases kunnen dienen om het businessmodel verder aan te scherpen.

De Waterhouderij

Het concept

Zoet water wordt mondiaal steeds meer een schaarse hulpbron. De klimaatveranderingen veroorzaken zeespiegelstijgingen en tijdelijke, maar niet minder nijpende neerslagtekorten en –overschotten. Er lijkt na zoveel eeuwen van succesvol overleven in de delta toch een systeemfout te schuilen in ons laaggelegen land. Een omslag in het omgaan met water en ruimte is gewenst.

Voor de agrarische sector, grondgebruiker van meer dan 60% van Nederland en grootgebruiker van zoetwater, ligt hierin een enorme uitdaging besloten: kan deze zich ontwikkelen tot een 100%-zelfvoorzieningsgraad op het vlak van water? Of, nog sterker gesteld: kan deze op termijn zelfs een duurzame leverancier van (schoon) zoetwater worden?

Om deze uitdaging aan te gaan, is een grensverleggend, vernieuwend concept nodig waarmee water en agrarische productie elkaar in een nieuw ruimtebeslag kunnen vinden. En waar anders dan in Nederland ligt het voor de hand om een dergelijk nieuw concept te ontwikkelen? InnovatieNetwerk heeft deze uitdaging samen met Transforum opgepakt.

Stand van zaken

Het project startte met een creatieve brainstorm in een select maar breed gezelschap, waaraan innovatoren deelnamen uit de wereld van water, landschapsarchitectuur, energie, wetenschap en economie. Daarna zijn sleutelfiguren geïnterviewd zoals de directeuren van een bierbrouwerij, een vastgoedfonds, een waterleidingmaatschappij, een agrarische organisatie en is het onderwerp vanuit de literatuur verdiept.

Vervolgens is een bijeenkomst gehouden met geselecteerde voorlopers uit de diverse werkvelden, die aan de basis kunnen staan van mogelijke pilots voor een eerste stap naar realisering. Met hen is een verdie-

pingsslag gemaakt om te komen tot een handreiking voor het opstellen van een mogelijk projectplan voor één of meer pilots.

Zo ontstond het contour van een grensverleggend concept van 'landbouw-met-water-bedrijven' onder de intrigerende naam 'de Waterhouderij'.

Dit heeft geleid tot een essay, van o.a. Alfred van Hall en Riek Bakker, dat najaar 2008 is gepubliceerd.

Daarna is de focus gelegd op een van de gebieden die uit de workshops naar voren kwam in Oost-Nederland.

Op basis daarvan is vervolgens in opdracht door Ecorys een financieel-economische verkenning uitgevoerd. Deze blijkt een positief resultaat te geven voor de economische haalbaarheid op gebiedsniveau: modelberekeningen laten zien dat (een gedeeltelijke) transformatie van het pilotgebied naar een waterhouderij in principe economisch haalbaar kan zijn. Met name de kweek van vis levert per hectare verhoudingsgewijs hoge opbrengsten op. Daarbij moet gekeken worden op welke wijze de verschillende vormen van waterdiensten (zoals viskweek, recreatie, algenkweek) ook daadwerkelijk kunnen worden gecombineerd met de functie van waterberging en -zuivering.

Zilte Poldereconomie

Het concept

Verzilting neemt in Laag Nederland toe. Aan de kust en in de (diepe) polders. Buitendijks weten we zilt meer of minder goed te benutten. Binnendijks houden we verzilting tegen, behalve op die plaatsen waar zilte natuurontwikkeling wordt voorzien. Mede daarom wordt verzilting gezien als een grote maatschappelijke en economische schadepost. In dit project draaien we dat om. We ambiëren een nieuwe economie, gebaseerd op zout water: nieuwe concepten voor de zoute economie in de polder. Het legt de basis voor een onweerstaanbaar aanbod aan de buitenwereld voor de overgang naar een duurzame economie in verziltende polders.

Ook worden benodigde financiële incentives ontwikkeld.

Daarbij kijken we ook naar kansen voor Nederland in het mondiale economische krachtenveld. Kunnen wij ons positioneren als een land dat veiligheid en duurzaam waterbeheer combineert met een economie die ook gebaseerd is op zout water, als nieuwe economische sector?

Het project is erop gericht de economie van een zilte polder aantrekkelijk te maken. Het biedt:

- Een economisch antwoord op de dogma's die de introductie van de zilte productie in de weg staan;
- Nieuwe concepten voor investering/financiering die specifiek gericht zijn op een zoute economie;
- Financiële incentives en arrangementen die de overgang van een zoute naar een zilte economie aantrekkelijk maken;
- Een verkenning van kosten en baten voor de verschillende mogelijkheden (in mee-ontwerpde zin);

Dit zal gebeuren op basis van concrete praktijkvoorbeelden waar sprake is van een overgang van zoet naar zout. Daarin worden aan de belanghebbenden (ondernemers, overheden) uit het veld de (tussen)producten voorgelegd, om na te gaan of zij hieraan voldoende houvast hebben en dit hen enthousiast maakt om de stap te zetten naar de zilte omstandigheden. Daarmee worden de resultaten aangescherpt.

Stand van zaken

Het project is gestart met het verzamelen van gegevens middels literatuuronderzoek met internationale oriëntatie, het zoeken naar mogelijke pilots en het voeren van gesprekken met belanghebbenden. Vervolgens is een set aan arrangementen beschreven die de overgang van een zoete naar een zilte economie kunnen faciliteren.

Er is actief in een aantal locaties gepolst of deze geschikt zijn voor een 'test'. Deze blijken op dit moment om uiteenlopende redenen niet in de juiste fase om een pilot uit te voeren. Rode draad is de gevoeligheid van het onderwerp 'verzilting' in de betreffende gebieden. Ook speelt sterk mee of het gebiedsproces al in een zodanig stadium is dat gesproken kan worden over verandering van zoet naar zout. De ontwikkelingen in deze gebieden gaan echter wel door, waardoor nieuwe mogelijkheden kunnen ontstaan.

In het najaar richten we ons tijdens een workshop met betrokkenen op de mogelijkheden in Noord-Holland.

Zilte ProefTuin

Het concept

Klimaatverandering en zeespiegelrijzing zullen niet alleen een hogere druk uitoefenen op de veiligheid van de Nederlandse kust en rond de rivieren, maar zullen op veel plaatsen onvermijdelijk leiden tot een toenemende verzilting. Er is een transitie nodig van het huidige vechten tegen verzilting naar meegaan met en het benutten van de kansen die door de verzilting ontstaan. Een belangrijke speler hierbij is de landbouw. De zoetwatervoorziening voor deze sector zal op veel plaatsen fysiek, financieel en maatschappelijk haar grenzen bereiken.

Verzilting kán ook perspectieven bieden. De verzilte gebieden kunnen worden benut voor diverse functies. De Zilte ProefTuin is een hiervoor ontwikkeld concept. Het is de uitwerking van een duurzame ontwikkelingsstrategie gebaseerd op een balans tussen landschap, water en economie. De productie van zilte gewassen boort nieuwe markten aan; het landschap creëert nieuwe vormen van recreatie. Het is ook letterlijk een proeftuin. Het maakt de verbanden tussen (zilt) water, productie, voedsel en landschap zichtbaar, voelbaar, proefbaar en genietbaar. Op een duurzame, innovatieve wijze wordt er geëxperimenteerd met de teelt van zilte gewassen (tuin) en wordt de afname (proef) van zilte gewassen gecommuniceerd aan een breed publiek (particulieren, bedrijven en overheden), zoals door een restaurant op locatie. De Zilte ProefTuin is daarmee een platform voor anders denken over een duurzame ontwikkeling van zilte gebieden, gericht op ondernemers en publiek. Succesvolle uitvoering is een promotie om het concept op meer plaatsen te realiseren. Daarbij kan de focus verschillend zijn, naar gelang de mogelijkheden en kenmerken van de locatie en de wensen en behoeften in de regio. Tevens is verkend waar de mogelijkheden liggen voor de realisatie van een Zilte ProefTuin. Dit leidt tot kansenkaarten op basis van verzilting, gastronomie, recreatie, partijen en organisatie.

Stand van zaken

De hoofdrapportage 'Zilte ProefTuin' is najaar 2008 gereed gekomen. Deze is tegelijk met een 'conceptwijzer' uitgebracht. Het rapport bevat:

- Het uitgewerkte concept 'Zilte ProefTuin';
- Een reeks inspirerende typologieën, waarin de waaier aan mogelijkheden en locaties wordt getoond;

- Een aantal kansenkaarten met potenties voor een Zilte ProefTuin;
- Een indicatie van de haalbaarheid.

Door de GIBO-groep is een commerciële analyse gemaakt van het concept 'Zilte ProefTuin'. Deze wijst uit dat het concept realistisch en haalbaar is, zeker als het uitgaat van de combinatie van bestaande ondernemingen. Dit wordt uitgebracht als achtergrondrapport en is verwerkt in het hoofdrapport. Gedurende het proces van de conceptontwikkeling en daarna zijn de kiemen gelegd voor mogelijke locaties. Er ligt inmiddels een uitgewerkte schets voor een Zilte ProefTuin op de Maasvlakte. Zodra dit in de bedrijfsontwikkeling past, kan deze worden gerealiseerd.

In West-Zeeuws-Vlaanderen zijn contacten gelegd om te zien of en wanneer een Zilte ProefTuin in het gebiedsproject 'Waterdunen' past.

Najaar 2008 is opdracht verleend om in twee regio's gericht te zoeken naar ondernemers die het aandurven een Zilte ProefTuin op te richten.

Eendenkroos

Het concept

Het project is een verkenning op basis van de hypothese is dat het plantje Eendenkroos (*Lemna spec.*) kan bijdragen aan verschillende systeeminnovaties:

- **Van een droge naar een natte landbouw, in mogelijke combinatie met waterbeheer (berging), productie (vis), recreatie, e.a.**
Eendenkroos kan in deze gebieden als een alternatief 'gewas' worden geoogst waarmee de gebieden opnieuw een economische waarde krijgen. Met het kroos kan (zoetwater) vis worden gekweekt.
- **Naar een eiwitbron van eigen bodem**
Eendenkroos bevat daarnaast veel eiwitten en kan ook als (pluim) veevoeder verwerkt worden.
- **Met benutting van vrijkomende nutriënten**
Door te groeien op uitspoelende nutriënten kan het een bijdrage leveren aan de beperking van het gebruik van soja. Hiermee ontstaat een natuurlijkere situatie en een meer lokaal evenwicht.
- **En met bijdrage aan lokale energievoorziening, door oogst van biomassa.**

Stand van zaken

De eerste bevindingen van mogelijkheden met eendenkroos zijn positief. De nadruk komt te liggen op de volgende twee systeemhoofdpijnen: eendenkroos als eiwitbron en vervanging van soja en als product van een nieuwe vorm landbouw: 'natte' landbouw. Hierin komt de agrarische productie uit sloten en wateren in zicht, en uitdagende combinaties met waterberging en -zuivering. Er zijn diverse varianten opgesteld en kort beschreven van het benutten van uit sloten verwijderd kroos (voor bijvoorbeeld veevoer) tot (na)zuivering bij RWZI en verwerking tot biobrandstof. Een korte rapportage sluit het verkennende deel af, met zicht op het vervolg.

InnoFisk

Het concept

Vanaf de jaren zeventig neemt de teelt van vis, schaaldieren en kreeftachtigen toe, maar daarmee ook het aantal bezwaren ten aanzien van

deze vormen van teelt. Er wordt melding gemaakt van ernstige milieuverontreiniging, overmatig hulpstoffengebruik, uitbraken van ziekten en aantasting van de biodiversiteit en natuurlijke biotopen. Tevens wordt gewaarschuwd voor het invoeren van genetisch gemodificeerde zalm. Daarnaast neemt de vraag naar vismeel en visolie voor gebruik in de visvoerders steeds verder toe, hetgeen een toenemende belasting inhoudt van natuurlijke vispopulaties. De gesignaleerde problemen, maar ook de tegenvallende kwaliteit van de producten en hun prijsontwikkeling, vormen een aanleiding om naar alternatieven van de huidige visteelttechnieken om te zien. Het concept 'InnoFisk' is oorspronkelijk gelanceerd vanuit het idee om visteelt te bedrijven aan boord van een op zijn plaats gefixeerd gesloten systeem (een niet-varend schip of een drijvende container of bak). Centraal in het concept staan echter enkele belangrijke uitgangspunten die in deze vorm van aquacultuur worden gehanteerd op het gebied van dierenwelzijn, duurzaamheid, biodiversiteit en consument. Een ander belangrijk uitgangspunt van het concept is dat niet aan land gebonden activiteiten (zoals visteelt), niet op het land dienen te worden uitgevoerd.

Stand van zaken

Het 'InnoFisk'-concept heeft zich langs drie hoofdlijnen ontwikkeld: Een lijn waarin de focus ligt op het ontwikkelen van internationale netwerken waarmee kennis over aquacultuur naar Nederland kan worden gehaald en waarmee middelen voor samenwerking met derden kunnen worden verkregen; Een lijn die Volendam een sterke positie geeft in de reproductie, productie, verwerking en marketing van paling; Een lijn die heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van duurzame aquacultuur in Noord-Holland.

1. Internationale netwerken

Als vervolg op het geslaagde InnoFisk Twin-Event in Patras (Griekenland) in 2007 is op 21 en 22 april 2008 een tweede InnoFisk Twin-Event in Enkhuizen georganiseerd. Financiers waren LNV, de Noord-Hollandse Ontwikkelingsmaatschappij Noord (NHN, die wordt gefinancierd door de provincie Noord-Holland), de gemeente Enkhuizen, EUREKA (SenterNovem) en COST. De bijeenkomst werd geopend door Harry Borghouts, de CdK in Noord-Holland. Er waren ongeveer 100 deelnemers.

Het COST-bureau in Brussel heeft besloten de formele status van een COST-Action aan onze InnoFisk-activiteiten te verlenen. Verder heeft COST gevraagd een sessie te organiseren over duurzame aquacultuur tijdens een groot internationaal congres dat in 2010 wordt georganiseerd in Utrecht. De InnoFisk Foundation zal deze opdracht waarschijnlijk uitvoeren.

Er zijn ongeveer 13 projectvoorstellen uit Nederland bij SenterNovem gemeld die een bijdrage willen van de EUREKA Umbrella InnoFisk. Omdat er nu voldoende continuïteit is rond de internationale netwerken, zal InnovatieNetwerk de activiteiten op dit terrein sterk inperken. Wanneer daarom gevraagd wordt, kan nog inhoudelijke informatie worden gegeven.

2. De *InnoFisk*-pilot Volendam

De *InnoFisk*-pilot heeft een forse draai gemaakt. Cruciaal daarin was een gesprek met Nijvis, de grootste palingkweker van Nederland. Uit het gesprek volgde dat IJsselmeer-water niet geschikt zal zijn voor palingteelt, dat geluid aan boord van schepen tot stress zal leiden en de paling dan niet meer eet en tot slot dat schaalgrootte nodig is voor een economisch rendabele teelt van paling. Daarmee is het idee om kotters te gebruiken voor palingteelt feitelijk onderuitgehaald. Dat economisch plaatje zou er misschien beter uit gaan zien wanneer gesaneerde kotters zouden kunnen worden gebruikt. Ondanks een groot aantal inspanningen om dit te kunnen realiseren, is het onmogelijk gebleken om gesaneerde kotters te kunnen gebruiken vanwege rigide regelgeving vanuit Brussel. Scheepscasco's vormen vanwege de prijs ook geen alternatief. Door deze ontwikkelingen bleven er nog drie opties voor Volendam over:

- Voer de teelt van glasaal tot rode aal uit op schepen,
- Greng de rode aal daarna tot wasdom op het land (= standaard palingkwekerij),
- Geef schepen een functie bij de reproductie van paling en de marketing en communicatie.

Volendam heeft gekozen voor de derde optie en wil zich concentreren op de productie van glasaal in gevangenschap. Deze strategie is uitgewerkt in een Conceptwijzer die in maart 2008 is verschenen. BNG is gevraagd een businessplan te ontwikkelen rond de reproductie van paling in Volendam. Dit plan is verschenen in augustus 2008.

Momenteel wordt dit plan geoperationaliseerd met diverse partijen uit Volendam en de Universiteit van Leiden. Via de EUREKA Umbrella *InnoFisk* is een half miljoen euro beschikbaar gesteld voor verder onderzoek naar de reproductie van paling in een samenwerking tussen de Universiteit van Leiden en de Universiteit van Zuid-Denemarken. De rol van schepen in het concept lijkt nu weg te vallen omdat de investeringskosten te hoog zijn en er grote twijfel is of de paling vanwege geluidsoverlast wel zal eten (= groeien). Dat laatste argument is overigens aanvechtbaar omdat in de Zwarte Zee momenteel schepen worden gebruikt voor visteelt. Daarmee is de haalbaarheid van het oorspronkelijke concept '*InnoFisk*' visteelt aan boord van een schip ondertussen wel aangetoond. Volendam wil echter vasthouden aan het idee om de haven van Volendam en oude beroepsvaartuigen een rol te laten spelen in de communicatie, branding, promotie en marketing van paling. Dat is ook cruciaal om Volendam de uitstraling mee te geven van de enige palingstad in de wereld waar alle kennis, ervaring en beleving rond paling is te vinden. Om deze ambitie waar te kunnen maken, wordt nu een plan opgesteld om de haven te reconstrueren, onder meer met diverse directeuren van musea in Nederland, Spirit, Concern voor Werk, de gemeente Volendam en Hotel Spaander in Volendam. Het concept van het arbeidsreïntegratiemodel van de Bata-viawerf in Lelystad staat daarbij model.

3. Noord-Holland

Op 11 maart 2008 werd een *InnoFisk*-bijeenkomst georganiseerd in de Drommedaris in Enkhuizen met 73 deelnemers, onder wie veel MKB'ers (zo'n 65% van de deelnemers) en mensen uit het beleid en de kennisinfrastructuur. Jaap Bond, gedeputeerde van de provincie Noord-Holland, sloot de dag af met de vaststelling dat de tijd rijp is

voor een platform met behulp waarvan duurzame visteelt in Noord-Holland kan worden gestimuleerd.

Op 29 mei werd in samenwerking met LTO-Noord en NHN in Lambertschaag met 80 ondernemers een workshop gegeven over duurzame aquacultuur. Deze bijeenkomst leidde tot een vervolgbijeenkomst met ongeveer 15 ondernemers die daadwerkelijk stappen willen zetten naar de ontwikkeling van nieuwe bedrijfsactiviteiten op het terrein van duurzame aquacultuur.

3.2.2

Subthema Duurzame Glastuinbouw

Aan dit thema wordt gewerkt via een alliantie met een door de sector opgerichte Stichting: SIGN. Medio 2008 is, o.a. via een bijeenkomst met ondernemers en buitenstaanders, de agenda voor de komende periode opgesteld. Met deze herijking is de basis gelegd voor het nieuwe programma Glastuinbouw 2030. Het bestuur van SIGN en het bestuur van InnovatieNetwerk gaan de alliantie de komende 3 jaar continueren. Het Productschap Tuinbouw financiert samen met de belangenbehartigende organisaties LTO Noord Glaskracht, ZLTO, en LLTB het programma in aanvulling op het budget van InnovatieNetwerk.

Speerpunt 1: Parels in het landschap

Gewenste omslag: de maatschappij ervaart de glastuinbouw als een positief beeld in het landschap.

Integratie van glastuinbouw in verstedelijkt gebied, gebruikmakende van moderne architectuur.

Op glastuinbouwlocaties is moderne architectuur, voor een brede maatschappelijke acceptatie (license to produce), op termijn noodzakelijk. De politiek ziet de meerwaarde van kleinschalige glastuinbouwlocaties, die in symbiose met hun omgeving waarde opleveren. Daarnaast zullen grootschalige glastuinbouwlocaties van honderden hectares aan de rand van het gebied een mix van functies bieden met een hoge beeldkwaliteit.

Dit speerpunt wordt uitgewerkt binnen het thema 'Ruimte Creëren', concept 'Glastuinbouw en Ruimtelijke Kwaliteit'.

Speerpunt 2: Nieuwe Nutsbedrijven

Gewenste omslag: lokale stromen vinden lokaal toepassing, de glastuinbouw is onafhankelijk van fossiele energiebronnen. Dit concept overstijgt de glastuinbouw, omdat het ook ingaat op afvalwaterzuivering, aardwarmte en de gebouwde omgeving in relatie met andere agrarische sectoren. De glastuinbouw levert netto meer warmte, koude en elektra dan de sector afneemt van het net, en is een alternatief voor de traditionele nutsbedrijven.

Nieuwe Nuts is het antwoord op de uitdagingen van de 21e eeuw: duurzame energie, kringlopen van water en afval, en een sterke en betrokken lokale gemeenschap. Kas als lokale energieleverancier en *waste to wealth*: afvalstromen (lokaal) gebruiken als energiebron. Nieuwe organisatievormen bevorderen lokale gemeenschappen. Algen lossen het probleem van de natte fractie uit vergisters en het drainwater van kassen op.

Speerpunt 3: Favorite employer

Gewenste omslag: in 2030 prefereren veel medewerkers werk in de tuinbouw boven een kantoorbaan.

Door ontwikkeling van de gametechnologie als innovatie ter verhoging van de status van het werken in de glastuinbouw: het product is schoon, het werk uitdagend, de techniek vooruitstrevend en de werktijden zijn flexibel.

SIGN zet in op drie sporen:

1. *Work is gaming!*

De toepassing van instrumenten uit de game-industrie om de ontwikkeling van werknemers te bevorderen en om een aantrekkelijker imago van werken in de tuinbouw te creëren.

2. *Ambient intelligence*

Wat is de invloed van steeds slimmere omgevingen, met chips in kleding en apparatuur die op elkaar reageert?

3. *De werk-ondernemer*

De meer flexibele inpassing van hoogwaardige arbeid in verschillende bedrijven, bedrijfsonderdelen of -processen.

Speerpunt 4: (International) Logistics

Gewenste omslag: Tuinbouw Nederland regisseert lokale markten; marktmacht verwerven, lokaal produceren voor lokale markten maar de regie in Nederland houden.

De uitdaging is het veroveren van marktposities op internationale markten, zowel binnen Europa als er ver buiten.

Het definiëren van de specifieke marktpotentie op latente, grote lokale markten, waarbij de focus ligt op organisatiestructuren en de ontwikkelde (technische) knowhow en toepassingen. Greenports moeten zich ontwikkelen tot de Silicon Valley van de glastuinbouw. Het ontwikkelen van meer marktmacht, zodat de marges niet alleen in de retail-sector vallen.

Speerpunt 5: Nieuwe producten en diensten

Gewenste omslag: de sector levert niet alleen bloemen en planten, maar vervult ook maatschappelijke functies.

De glastuinbouw kan de oplossing bieden voor maatschappelijke behoeften zoals recreatie of medicinale inhoudsstoffen. Ontwikkelingsrichtingen kunnen zijn:

1. Ander gebruik van kascomplexen: onderzoeken van een 'goed weer garantie vakantiepark' (in Zeeland tegen glastuinbouwlocatie aan, deels als verblijfsrecreatie, deels als dagrecreatie bij slecht weer), een kas als zorgcomplex (Spa in het Westland), of de kas als fysieke kantoortuin.
2. In samenwerking met nieuwe partners een nieuw financieringsmodel creëren voor de ontwikkeling van medicijnen uit planten, waar geen patenten op rusten. Hiermee kan de sector hoogwaardige producten op de markt zetten.

Speerpunt 6: Institutionele belemmeringen overwinnen

Gewenste omslagen: niet alleen de trendsetters innoveren, maar de hele keten.

De groei in omvang en technologie noodzaakt tot een andere financieringsstructuur. De kapitaalbehoefte is groter en sneller. Met nieuwe financiële middelen investeren ondernemers in risicovolle innovaties in teelt, marketing en productontwikkeling. Dit vergt een omslag in den-

ken voor ondernemers, maar ook in de financieringssector. Bij echte systeeminnovaties blijkt de gevestigde orde een belangrijk obstakel. Het betreft wetgeving, toegang tot infrastructuur (onder meer gas- en elektriciteitsnetwerk), marktmacht en ingesleten culturele patronen. Ontwikkelingsrichtingen:

1. Het wijzigen van het innovatielandschap door het ontwikkelen van financieringsinstrumenten, kennismanagement en lobby.
2. Grensverleggende veranderingen op het gebied van fytosanitaire organisatie en plantkwaliteit. Gechargeerd gezegd: **Toekomst zonder toezicht**. In samenwerking met LNV, NAK en PT onderzoeken welke doorbraken benodigd zijn.
3. Het inventariseren van mogelijkheden om de gevestigde orde te doorbreken, door lokale vrijstellingen, bestuurlijk draagvlak, manifesten, etc.

Zonneterp/Nieuwe Nuts

Het concept

Gebruik lokaal beschikbare middelen om te voorzien in lokale behoeften: koude, warmte, elektra, afvalverwerking, waterzuivering en waterlevering. Warmte uit kassen, houtsnippers van houtwallen, mest en energie uit rioolwater zijn een paar voorbeelden van Nieuwe Nutsmogelijkheden. Richt nieuwe nutsbedrijven op, waarin de afnemers en gebruikers gezamenlijk participeren.

Stand van zaken

In 2008 heeft InnovatieNetwerk fors geïnvesteerd in de communicatie rond Nieuwe Nuts. Er zijn 10 filmpjes geproduceerd, een integrale visie op Nieuwe Nuts van ruim 150 pagina's en een publieksversie, alsmede het rapport 'Duurzaam ontlasten' over één specifiek onderdeel van Nieuwe Nuts: de afvalwaterzuivering. De jaarconferentie van InnovatieNetwerk richtte zich dit keer op de bouwsector met de twee concepten 'Nieuwe Nuts' en 'Bouwen met Groen en Glas'.

Verschillende gemeenten zijn inmiddels aan de slag gegaan met de visie op Nieuwe Nutsbedrijven. Zo heeft Amstelveen in de planologische verkenning Legmeerpolder 50 hectare glastuinbouw opgenomen als duurzame warmtebron voor 5.000 woningen en onderzoekt Aalsmeer hoe een nieuw bedrijventerrein en nieuwe woningen te voorzien zijn van lokale hulpbronnen.

Datagarden

Het concept

De sterk gestegen gasprijs maakt verwarming van kassen zeer kostbaar. Daarvoor is eerder het concept 'Kas als Energiebron' ontwikkeld. Een andere manier van denken is het combineren van functies uit heel andere sectoren om zo hun restwarmte te benutten, zoals in Agroparken. Plaats bijvoorbeeld een datacentrum in een tuinbouwgebied en wissel energiestromen uit tussen het datacentrum en de tuinbouw. Voordeel voor de glastuinbouw is dat een grote stroomafnemer (50-80 MW) zich dan direct naast hun warmtekrachtinstallaties bevindt, zodat er een kostenvoordeel is t.o.v. levering aan het net en de congestieproblematiek (een ontoereikende infrastructuur om stroom te transporteren, mede door reservering van kolencentrales) deels opgelost

wordt. Een aantal teelten kan de laagwaardige warmte (circa 30 °C) direct gebruiken voor verwarming van de kassen. Een andere route is het ontwikkelen van kleine decentrale computercentra in transporteerbare containers, zodat er een flexibel en duurzaam redundant computersysteem ontstaat.

Stand van zaken

In 2008 is contact geweest met verschillende gemeenten, waarbij de inzet was om planologische ruimte te verkrijgen voor een datacentrum in een tuinbouwgebied. Verder is gekeken naar duurzame energieopties voor de combinatie van glastuinbouw met een computercentrum, zoals natuurlijke koeling, koeling vanuit oppervlaktewater of de bodem. B&W van de gemeente Wieringermeer hebben hun akkoord gegeven aan de bestemmingsplanwijziging voor een groot datacentrum, gekoppeld aan Agriport A7.

Met een aantal partners werken we verder aan lokale datacentra.

Work is gaming!

Het concept

Nederland is steeds meer een kennis- en diensteneconomie. Maar wat zijn de gevolgen voor mensen met minder intellectuele vaardigheden? Gaat het verdwijnen van productiewerk uit Nederland betekenen dat we grote groepen kanslozen krijgen?

Anderzijds is er ingeschat dat Nederland in 2025 zal kampen met een tekort van 250.000 arbeidskrachten. Hoe moet de glastuinbouw zich op die toekomst voorbereiden? 'Work is gaming!' geeft daar invulling aan: maak het werken in de glastuinbouw zo aantrekkelijk dat mensen het prachtig vinden om in deze sector te werken. Kort samengevat is 'Work is gaming!': Gebruik de methodes die in games populair zijn om het plezier in werken en de arbeidsproductiviteit te verhogen.

Stand van zaken

Ranj, een van de leidende game developers op het gebied van *serious gaming*, heeft opdracht gekregen om twee modules uit te werken en een essay op te stellen rond 'Work is gaming!'. Ranj heeft veel *serious gaming*-projecten ontwikkeld, maar dit is het enige project dat de theorie achter games wil gebruiken om het werken zelf interessanter te maken. De consequenties van de keuzes ten aanzien van de techniek en spelvorm zijn een game waarbij de mobiele telefoons van de werknemers als communicatiekanaal voor het spel dienen. Groeinet, de automatiseringsdochter van de tuinbouw, is betrokken bij de introductie in de markt van de ontwikkelde software.

Logistiek 2020

Het concept

De wegen in het westen van Nederland slibben steeds meer dicht. Bij een verdergaande productiestijging treedt er een verdubbeling op van de vervoersstromen. Wat is de optimale route van groente, bloem of potplant van producent naar consument?

Stand van zaken

In 2008 is een studie gedaan naar spronginnovaties, los van de bestaande partijen. De innovatie kan zowel organisatorisch als technisch

of geografisch zijn; in plaats van te produceren in een Greenport bijvoorbeeld groenten en planten produceren in gestapelde containers op een industrieterrein nabij een grote stad als Frankfurt of Berlijn. Een alternatief zou een luchtroute zijn, mits die voldoende veilig en duurzaam is (de terugkeer van de zeppelin?).

Kenlog heeft een studie opgeleverd waarin verschillende elektronische marktsystemen gekoppeld zijn aan logistieke dienstverlening. De rol van de veiling kan hierdoor sterk veranderen.

Algen en oesters: draining sustainable profit

Het concept

Kweek algen op drainwater uit de glastuinbouw voor de teelt van oesters. De Kaderrichtlijn Water schrijft voor dat de tuinbouwsector op korte termijn geen uitstoot meer mag hebben; tuinbouwdrainwater bevat nog voedingsstoffen voor algen. Door die algen te laten oogsten door oesters zijn er geen oogstkosten en verandert een kostenpost in een inkomstenbron.

Stand van zaken

Stichting H2Organic en Imares hebben in opdracht van SIGN/InnovatieNetwerk onderzocht of de juiste typen algen op het afvoerwater van de tuinbouw groeien. Technisch blijkt het mogelijk, de exacte teeltcondities moeten in de praktijk nog uitgezocht worden.

Bij dit initiatief is ook Ingrepro betrokken, een van de drie algenteelers die goed zicht heeft op de markt voor algenproducten. Oesters blijken algen nodig te hebben, die vrij specifieke eisen stellen ten aanzien van de kweek. Technisch lijkt het mogelijk om oesters te kweken, maar of het ook rendabel is, moet in 2009 blijken.

Goed weer garantie vakantiepark

Het concept

Nederland is een belangrijke vakantiebestemming, maar het weer is zelfs in de zomer een onzekere factor en kan de vakantiepret flink bederven. Met name in Zeeland, maar ook in de regio Amsterdam (kasgebieden rond Aalsmeer en Amstelveen) of Huissen (nabij modestad Arnhem) liggen er kansen voor recreatiebedrijven in kassen, waarin het gegarandeerd droog is tijdens gebruik. De tuinbouw kan als geen ander tegen lage kosten beschermen tegen weersinvloeden. De glastuinbouw kan zich bovendien presenteren aan de bevolking en innovaties tonen. Het grensverleggende ligt zowel in het andere gebruik van een kas als het verhogen van de architectonische kwaliteit van de kassen.

Stand van zaken

In 2008 is met belangenbehartigers en een potentiële recreatieondernemer overleg geweest en zijn verschillende locaties besproken. In Zeeland kan een 'goed weer garantie vakantiepark' in combinatie met de uitbreiding van tuinbouwlocaties, publiek trekken met interessante technieken, zoals een 'vliegend tapijt' dat tuinders gebruiken voor de monitoring van de teelt.

In Amstelveen ligt het meer voor de hand om een combinatie met retail, mode en design te ontwikkelen. In 2008 heeft InnovatieNetwerk meegewerkt aan een sessie voor nieuwe creatieve functies in kassen.

Tuinbouwclusterinnovatiefonds

Het concept

Ontwikkel nieuwe financieringsvormen om systeeminnovaties te financieren en te implementeren. De ontwikkeling van gesloten kassen stukt door de complexe klimaatregelingen en de relatief hoge investeringen. Nieuwe financieringsconcepten met risicodeling verkleinen de risico's voor tuinders die investeren in nieuwe systemen.

Stand van zaken

Een deel van het gedachtengoed van het tuinbouwclusterinnovatiefonds is opgepakt door Groeiservice. Daarnaast is er eind 2008 een studie gedaan naar de mogelijkheid om energieproducerende kasinstallaties te verhuren.

3.2.3

Subthema Rundveehouderij 2025

Dit thema wordt uitgevoerd door InnovatieNetwerk in samenwerking met Courage, de vernieuwingsorganisatie voor de melkveehouderij, gefinancierd door LTO en NZO. De tweede termijn van drie jaar waarvoor afspraken zijn gemaakt, loopt eind 2009 af. In deze tweede periode van drie jaar wordt vooral gefocust op realisatie en implementatie van de meest perspectiefrijke concepten uit de eerste driejarige periode. De innovatieagenda voor de huidige fase bestaat uit vier thema's:

1. Energieleverende melkveehouderij,
2. Weerbaar vee,
3. Veehouderij zonder soja,
4. Omgevingsmelker.

Naast het werken aan deze vier thema's zal in 2009 aandacht worden besteed aan evaluatie van de tweede fase van Courage en het daarop gebaseerd ontwikkelen van een plan voor een eventueel vervolg. In 2008 is reeds een begin gemaakt met het verkennen van nieuwe innovatieopgaven.

Thema 1: Energieleverende melkveehouderij

Energieneutrale zuivelketen

Het concept

De zuivelketen staat voor een forse opgave om haar bijdrage aan de klimaatproblematiek te reduceren. Een verkennende studie van Courage/InnovatieNetwerk geeft aan dat productie en benutting van vernieuwbare energie daar een grote bijdrage aan kan leveren. Transformatie naar een energieneutrale zuivelketen is geen utopie.

Een fysieke koppeling van energieproductie en energieverbruik in de zuivelketen is echter een logistieke onmogelijkheid. Het zou enorme transporten van mest en digestaat vergen. De oplossing ligt voor de hand: breng het biogas naar de melkfabriek en gebruik daarvoor het unieke, fijnmazige Nederlandse aardgasnet. Langs deze weg koppel je, via een 'groene stroom model', decentrale energieproductie efficiënt

aan centrale energiebenutting. Zo ontstaat niet alleen een groene zuivelsector maar tevens een vernieuwing van de relatie tussen de melkveehouder en 'zijn' coöperatieve zuivelindustrie. Die laatste brengt dan niet alleen haar melk tot waarde, maar ook haar duurzame energie. De voordelen zijn evident: je houdt de toegevoegde waarde binnen de eigen kolom en creëert een drastische 'vergroening' van de sector. Daarmee versterkt de sector zijn maatschappelijke positie, zijn economische toegevoegde waarde en het imago van zijn consumentenproducten.

In dit concept geeft de coöperatieve zuivelindustrie een krachtige impuls aan de productie en benutting van duurzame energie in de melkveehouderij.

Stand van zaken

In 2008 zijn naar aanleiding van twee verkennende Courage-studies drie praktijkpilots gestart waarin energieproductie in de primaire sector wordt gekoppeld aan energiebenutting in de verwerkende zuivelindustrie. Een groep veehouders uit het Brabantse St. Oedenrode werkt samen met Campina; een veehouder in het Friese Koudum werkt samen met Friesland Foods en in de Beemster bundelen veehouders en CONO hun krachten. Bij twee van de drie pilots wordt groengas middels een separate groengasleiding geleverd aan de dichtstbijzijnde zuivelfabriek. Voor de Brabantse pilot is het doel het groene gas via het aardgasnet te distribueren. Maar qua regelgeving is dat nog niet mogelijk. In overleg met SenterNovem wordt hier een pilot voorbereid die tot doel heeft technische specificaties en borgingsmethoden te ontwikkelen voor het invoeren van groen gas in het aardgasnet.

Het concept voor een energieneutrale zuivelketen is door NZO en LTO opgepakt als een van de hoofdthema's voor het in 2008 gelanceerde Initiatief Duurzame Zuivelketen. Op 10 juli ging het Initiatief van start op een conferentie in Scheveningen waar het Courage-rapport 'Naar een energieneutrale zuivelketen, drie verkenningen in de praktijk' werd overhandigd aan de minister van LNV. Inmiddels vindt het concept verdere navolging. Door melkveehouders en zuivelondernemingen zijn meerdere praktijkprojecten in voorbereiding genomen.

Fotonenboer

Het concept

Het concept 'Fotonenboer' wordt door Courage samen met SIGN en InnovatieNetwerk uitgewerkt. Het algemene beeld van een agrarische ondernemer is dat hij op het land dat hij tot zijn beschikking heeft, gratis zonlicht ontvangt en zodoende dan in feite fotonen oogst. Die fotonen worden door planten omgezet in biomassa: biomassa om te eten, als industriële grondstof of voor de sier. En wanneer hij biomassa gebruikt in mestvergisters is diezelfde ondernemer energieleverancier in de vorm van biogas en/of elektriciteit. Maar hij kan ook rechtstreeks, zonder tussenkomst van planten, fotonen gebruiken om energie op te wekken door middel van zonnecellen, warmtewisselaars (de Kas als Energiebron) of met windmolens. Zeker de productie van stroom is voor de agrarische ondernemer interessant; niet alleen voor eigen gebruik maar ook voor de verkoop. Nu heeft het gebruik van fotonen één groot nadeel: de instraling is niet constant. Dat betekent dat ook de stroomproductie niet constant is. Eigenlijk zou de stroom

moeten worden opgeslagen om te kunnen gebruiken op de momenten dat die stroom echt nodig is. Het probleem is echter dat stroom niet efficiënt kan worden opgeslagen. Dit zou voor het verwaarden van de stroom wel wenselijk zijn. Je kunt de stroom dan benutten op het moment dat die het meeste waard is, je kunt fluctuaties in de levering bufferen of je kunt met bijzondere opslagsystemen de stroom (de elektronen) inzetten als transportbrandstof. Voor opslag van elektronen op enige schaal heb je nu alleen de klassieke accu. Er is een techniek in ontwikkeling waarbij de elektronen worden opgeslagen in een elektrolyt (bijvoorbeeld in vanadiumionen). Je kunt vervolgens op elk gewenst tijdstip en gewenste plek die elektronen (de stroom) er weer uithalen. Wellicht biedt dit ook een nieuw perspectief voor elektrische voertuigen. In plaats van het omslachtige opladen van een accu kun je dan vanadiumionen tanken zoals nu benzine. Tanken bij de boer! Al met al biedt dit concept het perspectief om de toegevoegde waarde van op het bedrijf opgewekte duurzame elektriciteit aanzienlijk te vergroten.

Stand van zaken

In februari 2008 verscheen het door KEMA en CEA opgestelde rapport 'Fotonenboer, elektriciteit tanken bij de boer in 2025'. De kern in dit concept is de vanadium-redoxbatterij (VRB), een systeem waarmee, zoals hierboven genoemd, stroom kan worden opgeslagen in de vorm van vanadium-ionen. Hoewel de technologie al zo'n dertig jaar oud is, zijn er maar weinig voorbeelden van werkende systemen. En de weinige die er zijn, zijn voor grootschalige toepassing in windmolenparken als buffersysteem. Het is moeilijk om in te schatten of het idee in de praktijk ook echt werkt. Daarom werd een bezoek gebracht aan het National Laboratory for Sustainable Energy in Roskilde in Denemarken, waar een hanteerbaar en werkend 15 kW x 8 hr (120kWh) VRB-ESS™-systeem staat. Ook is een bezoek gebracht aan Engeland (fa. Refueltec), dat een kleinschalig VRB-systeem' ontwikkelt. Wij willen een gelijkstroomsysteem waar weinig verliezen in zullen zijn. Wanneer je dat realiseert, kun je volledig autarkisch worden. Ondertussen wordt een pilot voorbereid met een van de VRB-leveranciers, een leverancier van zonnepanelen en een melkveehouder.

Energieleverend staldak

Het concept

Dit concept is een spin-off van het project 'Cowfortable' (zie hierna). In het streven naar een zo natuurlijk mogelijke leefomgeving van de koe gaat de voorkeur uit naar een volledig lichtdoorlatend dak. Folie is daarvoor het meest geschikte (en voordeligste) materiaal. Het grote nadeel daarvan is dat de temperaturen in de stal veel te hoog worden wanneer de zon schijnt. Om dit tegen te gaan, wordt in samenwerking met Pape Creavorm en ID Agro een dak ontwikkeld dat bestaat uit twee lagen folie waartussen een vloeistof (water) wordt opgesloten. Het water vangt de warmte weg van de instraling. Bovendien kan de in het warme water opgeslagen energie worden benut (bijvoorbeeld voor mestdroging of verwarming van andere gebouwen). Door aan het water een kleurstof toe te voegen, kan het effect worden bereikt van een 'schermdoek'. Het concept is in principe toepasbaar in alle dierlijke sectoren en de glastuinbouw.

Stand van zaken

In 2008 is het idee bediscussieerd met melkveehouders en glastuinders. Er zijn op laboratoriumschaal metingen verricht om het concept te toetsen. De resultaten waren hoopgevend, zowel wat betreft het koelende effect als de energieopbrengst. Pape Creavorm en ID Agro hebben het concept gepatenteerd. Het concept is aangeboden voor verder onderzoek en ontwikkeling bij de onderzoeksprogramma's 'Kas als Energiebron' en 'Nieuwe Daken in de veehouderij (ASG).

Een eerste proefopstelling is voorbereid.

Thema 2: Weerbaar Vee

Weerbaar Vee

Het concept

De huidige melkveehouderij kenmerkt zich vooral door een gerichtheid op productieverhoging, efficiëntieverbetering en economische optimalisatie. Dierziekten en welzijnsstoornissen zijn de ongewenste, maar onvermijdelijke spin-off. Ondanks grote inspanningen in onderzoek en praktijk zijn diergezondheid, dierwelzijn en gebruiksduur van het melkvee de laatste 20 jaar amper verbeterd. Dit leidt tot toenemende kosten en risico's voor het imago van de melkveehouderij. Gerichtte actie is nodig om een aanzienlijke vooruitgang van de diergezondheid te bewerkstelligen. Nieuwe inzichten in het functioneren van het immuunsysteem van mens en dier bieden hierbij zicht op een doorbraak. Dit betekent wel een omkering van de bedrijfsoriëntatie: het weerbare dier als focus van het bedrijfssysteem en lage kosten, hoge arbeidsefficiëntie, beter dierwelzijn en voedselveiligheid als de mogelijke profijtelijke spin-off. Het concept is eind 2006 gepubliceerd in de publicatie 'Weerbaar Vee'.

Stand van zaken

In het rapport zijn drie sporen beschreven waarlangs het concept ontwikkeld wordt: een wetenschappelijk spoor, een praktijkspoor en een ontwerpspoor. In 2007 is het ontwerpspoor afgerond. Voor het praktijkspoor is een 'kapstok' opgesteld en in het verlengde daarvan een concept-projectplan. De ontwikkeling van het praktijkspoor werd ernstig vertraagd door de moeizame ontwikkeling van het wetenschappelijke spoor, dat voor de inhoudelijke basis van het praktijkspoor moet zorgen. Beide sporen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zonder wetenschappelijke onderbouwing en validatie is het niet mogelijk om het grensverleggende concept te toetsen en ontwikkelen in het praktijkspoor. Om die reden is in 2008 een nieuw geïntegreerd projectplan opgesteld waarin praktijkspoor en wetenschappelijk spoor zijn geïntegreerd.

In 2008 is dit geïntegreerde plan samen met Bioconnect aangeboden aan LNV. Er heeft diverse malen op diverse niveaus overleg plaatsgevonden met LNV. Eind 2008 kwam er enig zicht op een mogelijke financiering door LNV van een vervolg.

In de drie sporen van 'Weerbaar Vee' werken InnovatieNetwerk en Courage tot nu toe samen met WUR, ASG, Universiteit Utrecht (FD), CLM, LTO-Noord en Benedictus Advies.

Cowfortable

Het concept

Cowfortable is de uitwerking van een van de innovatieopgaven die zijn voortgekomen uit Cowmunity, de zoektocht naar een maatschappelijk gewaardeerde grootschalige melkveehouderij. De ambitie van Cowmunity is om maatschappelijke schrikbeelden rond schaalvergroting (dierenwelzijn, landschappelijke inpassing) om te zetten in nieuwe wensbeelden. De drie ondernemers met wie in Cowmunity is samengewerkt, hebben besloten op basis van de gemaakte ontwerpen gezamenlijk een businessplan voor een grootschalig melkveebedrijf op te stellen. Hierin hebben InnovatieNetwerk en Courage geen verantwoordelijkheid.

Het debat dat volgde op Cowmunity (samengevat in de rapportage 'Cowmunity – Het Debat') gaf aan dat verbetering van het dierenwelzijn de belangrijkste innovatieopgave is. In Cowfortable krijgt dat haar uitwerking. Doel van het project is het maken van een integraal en gedetailleerd stalontwerp dat grensverleggend is wat betreft dierenwelzijn, vermindering van emissies van ammoniak en methaan, en landschappelijke inpassing. Op al deze terreinen is een aanzienlijke verbetering van de huidige stalsystemen noodzakelijk. Uitgangspunt voor Cowfortable is de koe. Wat zijn haar biologische behoeften en hoe kunnen we daar zo goed mogelijk aan voldoen? Ontwerpen vanuit de koe om te komen tot de opvolger van de ligboxenstal.

Stand van zaken

In 2007 is 'Cowfortable' van start gegaan. Samen met drie melkveehouders met een investeringsintentie en deskundigen van ASG is een projectteam gevormd. Een van de drie ondernemers participeert tevens in de Cowmunity-groep. Het projectteam wordt terzijde gestaan door een Adviesraad Dierenwelzijn waarin ethologen en belangenbehartigers van binnen en buiten de sector zijn vertegenwoordigd.

In 2007 zijn de biologische behoeften van de koe in kaart gebracht en heeft een internationale inventarisatie plaatsgevonden van nieuwe stal-systemen. Beide activiteiten hebben geleid tot de publicatie 'Vrijloopstallen voor melkvee', die in mei 2008 is uitgebracht.

Parallel aan de twee genoemde activiteiten is in 2008 samen met Pape-Creavorm en Stone Design gewerkt aan de ontwikkeling van een nieuw type drainerende kunststofvloer met de mechanische eigenschappen van een weiland. De vloer is bedoeld voor een stalsysteem zonder ligboxen. Daarvoor is de ontwikkeling van een mestrobot noodzakelijk. Ook hiermee is een begin gemaakt. De vloer heeft tevens tot doel om de ammoniakemissie te reduceren door de directe afvoer van urine. Een eerste proefstuk van de kunststofvloer is vervaardigd en getest. Ook is gewerkt aan de ontwikkeling en het testen van een nieuw type energieleverend dak (zie hiervoor).

Er zijn twee bijeenkomsten georganiseerd op glastuinbouwbedrijven waar tuinders en melkveehouders de mogelijkheden verkenden om melkveehouderij en plantenteelt te combineren. Een belangrijke ambitie van Cowfortable is het creëren van een meer natuurlijke leefomgeving van de koe. Planten horen daar onderdeel van uit te maken. De eerste gedachten voor een 'Koeientuin' of 'Koeienbos' zijn uitgewerkt. Er zijn twee workshops georganiseerd met wetenschappers van onder meer WUR, TU-Delft en NIOO-KNAW over de technische moge-

lijkheden om stallucht te zuiveren van methaan. Er is een inventarisatie gestart door Landfort Advies naar de mogelijkheden om met (nog te ontwikkelen) sensortechnologie, het dierwelzijn te bewaken. Toezicht op en borging van de individuele diergezondheid en het dierwelzijn is essentieel voor grootschalige melkveehouderijssystemen. Het ontbreken daarvan is de grootste valkuil voor dierwelzijn en diergezondheid, en dus voor de maatschappelijke acceptatie.

Thema 3: Veehouderij zonder soja

Grasraffinage

Het concept

Soja is de belangrijke grondstof in veevoer voor melkkoeien. Soja is relatief duur, een belangrijke bron van fosfaat- en stikstofvervuiling en in toenemende mate genetisch gemanipuleerd. Bovendien krijgt de teelt van soja een steeds slechtere naam vanwege ontbossing, afname van biodiversiteit, erosie en verdrijving en uitbuiting van kleine en landloze boeren in Zuid-Amerika. InnovatieNetwerk en Courage werken aan twee concepten voor het vervangen van soja: grasraffinage en productie van Single Cell Proteïne (Susteïne) uit biogas.

Grasraffinage steunt op de gedachte dat er een toenemend overschot aan gras is dat onvoldoende tot waarde kan worden gebracht. Het overschot is enerzijds een gevolg van de door de mestwetgeving afgedwongen extensivering en anderzijds door de groei van het areaal (natuur)graslanden. Het raffineren van gras heeft tot doel het laagwaardige graseiwit te isoleren en te concentreren en op te werken tot krachtvoergrondstof. De economie vereist dat tegelijkertijd ook de restvezel tot waarde wordt gebracht. Bijvoorbeeld als grondstof voor de papierindustrie of als coproduct voor biogasproductie.

Grasraffinage kan zo bijdragen aan het verduurzamen van de veehouderijsector en het creëren van nieuwe economische perspectieven voor de teelt van gras.

Stand van zaken

Naar het raffineren van gras vond in 2007 een haalbaarheidsstudie plaats, gebaseerd op een theoretische verkenning en praktijkexperiment in 2006. Het jaar 2007 ging voor dit concept grotendeels verloren doordat een subsidieaanvraag bij Senter Novem tot tweemaal toe werd afgewezen. In 2008 is met een consortium bestaande uit Hoogland Gras- en Groenvoeders, de Noordelijke Ontwikkelingsmaatschappij, Beuker Vochtrijke Diervoeders, PMF machinefabriek en Eska Graphicboard het projectvoorstel aangepast en ter subsidiering ingediend bij het programma 'Pieken in de Delta' (Koers Noord). Inmiddels zijn financiële toezeggingen gedaan door LTO Ontwikkelingsfondsen en de Noordelijke OntwikkelingsMaatschappij. Het project heeft tot doel een prototype van een mobiele grasraffinage unit te bouwen en de toepassingsmogelijkheden van het eiwit en de vezel te ontwikkelen. Na goedkeuring wordt met de uitvoering van het project gestart.

Thema 4: Omgevingsmelker

Natuurzuivel

Het concept

Het areaal natuurterreinen in Nederland groeit gestaag. De kosten voor het beheer stijgen navenant. Het is van belang om nieuwe economische dragers te ontwikkelen voor het beheer en onderhoud van natuurterreinen. De gedachte is dat dit kan door de productie van exclusieve voedingsproducten. Door unieke productkwaliteiten (smaak) te koppelen aan unieke productiemethoden en -omstandigheden (verhaal en imago), krijgen de producten een onderscheidende belevingswaarde. Natuurbeheer wordt zo deels gefinancierd uit de markt. Natuur transformeert van een financiële bodemloze put tot een bron van commerciële toegevoegde waarde. Agrarisch ondernemerschap (en daarmee de agrarische cultuur) verwerft een nieuwe sleutelrol in het beheer van waardevolle cultuurlandschappen en natuurgebieden. Consumenten c.q. de leden/donateurs van natuurorganisaties worden op een nieuwe manier, door een commercieel zuivelproduct, verbonden met natuurbeheer.

Stand van zaken

Samen met twee melkveehouders, uit Noord-Holland en Overijssel, en marketing/communicatiebureau My Eyes is in 2007/2008 een projectplan opgesteld en uitgevoerd voor het ontwikkelen van een productieformule en een marketingformule voor 'Natuurzuivel'. Het doel is om een exclusief zuivelproduct met een exclusief verhaal op een exclusieve wijze te vermarkten. De gedachte is rond het concept een community te bouwen. Het plan is mede gebaseerd op interviews met de directies van Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten, de directie van een kleine kaasfabriek (Rouveen) en de directeur inkoop van La Place. Aan hen is het resultaat door de projectgroep ook persoonlijk aangeboden. Zij hebben eind 2008 deelgenomen aan een workshop en gaan nu gezamenlijk, met twee melkveehouders het concept uitwerken. Het doel is een beschermde formule te ontwikkelen die op franchisebasis een brede toepassing kan vinden in andere regio's.

3.2.4

Subthema Akkerbouw 2025

Eind 2007 is door het Hoofdproductschap Akkerbouw, samen met LTO en InnovatieNetwerk, de alliantie Kiemkracht opgericht. Doel van Kiemkracht is het opstellen van de innovatieagenda voor de akkerbouw, en op basis hiervan het ontwikkelen van grensverleggende concepten. Het eerste half jaar van 2008 is besteed aan het creëren en inventariseren van ideeën. Het tweede half jaar is besteed aan het schetsen van contouren van nieuwe concepten en het opstellen van de innovatieagenda.

De thema's waar Kiemkracht aan werkt, zijn:

1. Markt en keten

Gewenste omslagen: de primaire producent krijgt een eerlijke prijs voor zijn producten door onder andere verticale en horizontale ketenintegratie en internationalisatie.

2. Producten en diensten

Gewenste omslagen: de akkerbouw verbreedt zijn activiteiten door nieuwe product- en ketenontwikkeling en het aanbieden van verbrede diensten.

3. Hulpbronnen en grondstoffen

Gewenste omslagen: de tijden van ervaren overvloed van hulpbronnen en grondstoffen zijn voorbij; hulpbronnen koesteren en grondstoffen hergebruiken.

4. Arbeid, energie en logistiek

Gewenste omslagen: fossiele energiebronnen vervangen door duurzame bronnen, CO₂-emissies voorkomen, transport beperken.

5. Maatschappij, ruimte en landschap

Gewenste omslagen: de akkerbouw is in organische harmonie met zijn omringende sociale, economische en ecologische ruimte.

6. Klimaat

Gewenste omslagen: de akkerbouw is voorbereid op het optreden van natte en droge weersextremen en levert zijn bijdrage aan de reductie van CO₂-emissies.

7. Kennisketenomkering

Gewenste omslag: van een aanbod- naar een vraaggestuurde kennisinfrastructuur, kennisvraagarticulatie door ondernemers, sector en maatschappij.

Het bestuur van Kiemkracht heeft vier concepten geselecteerd voor nadere uitwerking.

HipHapje

Het concept

De productie van dierlijke eiwitten en vetten is een kostbaar proces ten aanzien van hulpbronnen en grondstoffen en heeft een aantal consequenties waaronder ruimtebeslag en broeikasgasemissies waardoor de druk op maatschappij en omgeving onevenredig groot is. Het 'HipHapje'-concept wil een spraakmakend product opleveren dat zowel de maatschappelijke discussie ten aanzien van dierlijke eiwitconsumptie zal stimuleren, hoogwaardige kennisontwikkeling ten aanzien van de productie van designfood zal bevorderen en het areaal van eiwitproducerende gewassen in de biologische en conventionele teelt zal vergroten. De vergroting van het areaal is onder andere door introductie van nieuwe eiwitrijke gewassen die de potentie hebben soja op de Europese markt te verdringen. Een van de mogelijke kandidaten is een van de Lost Crops of the Incas. Waar mogelijk worden activiteiten gesynchroniseerd met de eiwit systeemtransitie-initiatieven van LNV en VROM.

Klimaatreddende bodem; Biochar ondergrondse CO₂-opslag

Het concept

Organische stof (OS) in de bodem verbetert de bodemvruchtbaarheid, het watervasthoudend vermogen en de waterdoorlaatbaarheid. Het verhogen van het OS in de bodem maakt deze beter bestand tegen het optreden van extreme perioden van zowel droogte als neerslag en verhoogt de bodemvruchtbaarheid. Door het duurzaam verhogen van het

OS-gehalte in de bodem, zoals in de Terra Preta-bodems door de Amazone-indianen is gedaan, is permanente CO₂-opslag in de bodem mogelijk. Hierbij worden zowel de bodemeigenschappen voor de landbouw verbeterd, als reductie van broeikasgassen doorgevoerd. Akkerbouwers kunnen hierdoor meedoen met de CO₂-handel.

Naast de extra toevoeging van OS aan de bodem is minimale bodembewerking belangrijk voor het voorkomen van uitstoot van broeikasgassen en het verhogen van de biodiversiteit in de bodem.

Biochar is een inerte koolstofvorm die vrijkomt bij thermische conversie van biomassa. Na honderden jaren is Biochar nog steeds in de bodem aanwezig en heeft daar bodemverbeterende eigenschappen. Landbouwers kunnen een bijdrage leveren aan het opslaan van CO₂ in de bodem door deze permanent vast te leggen in de vorm van Biochar.

- In de landbouw komt jaarlijks 18 Mton aan restproducten vrij,
- Als deze restproducten in Biochar worden omgezet, leggen ze jaarlijks 18 Mton CO₂ in de bodem vast,
- Kyotodoelstelling van Nederland is 13 Mton CO₂,
- Biochar verhoogt bovendien bodemvruchtbaarheid op 200.000 ha per jaar.

Zelfbemestende akkerbouw: afval is voedsel

Het concept

Stikstof, fosfaat en kalium zijn belangrijke elementen voor plantengroei. Door de stijgende energieprijzen, stijgen ook de prijzen van deze grondstoffen, waardoor uiteindelijk de marge van de akkerbouwer onder druk staat. Deze stoffen worden op grote schaal 'verspild' door ze uit te spoelen (stikstof en fosfaat) en/of ze via afvalwaterzuiveringsinstallaties te laten immobiliseren in slib (fosfaat en kalium) of vergassen (stikstof). De stedelijke afvalwaterzuivering (circa 25.000 i.e.) produceert jaarlijks circa 1,6 mio ton rioolslib, waarvan circa 60% verbrand wordt. Dit komt overeen met circa 14.000 ton fosfor per jaar (als P). De firma Thermphos heeft een *upcycling* proces ontwikkeld om uit rioolslib een fosfaat-stikstof meststof (struviet) te maken. Naast de stedelijke mestverwerking is er nog de dierlijke mestverwerking. InnovatieNetwerk, Courage en Kiemkracht pakken dit thema gezamenlijk op.

Scharrelbietenbot

Het concept

In de jacht naar efficiëntie worden landbouwmachines groter en zwaarder, zodat akkerbouwpercelen lang en recht worden gemaakt. De grootste en zwaarste van alle machines is een volgeladen zelfrijdende bietenrooier die circa 60 ton kan wegen. De kans is groot dat deze machines de bodemstructuur verslechteren. In plaats van groter en zwaarder kunnen machines ook kleiner, lichter en met meerdere tegelijk het werk uitvoeren. Kleinschalige interconnected robotica kan hier een mogelijke oplossingsrichting zijn voor een totaalverandering van arbeid en agrologistiek binnen het bedrijf.

Autonome kleinschalige machines zijn niet alleen lichter maar ook wendbaarder. De noodzaak voor grote rechte strakke percelen verdwijnt, waardoor de menselijke maat weer organisch in het landschap terugkeert.

Landbouwdiesel is de energiebron voor alle landbouwvoertuigen. Kleinschalige landbouwvoertuigen verbruiken minder energie, waardoor wellicht andere energiebronnen ingezet kunnen worden.

Naast bovengenoemde concepten heeft Kiemkracht een aantal ideeën in verkenning die in 2009 met partijen verder vormgegeven worden:

- Aardappel Forever
- Bioraffinage
- Plant van staal

Aardappel Forever: De Verenigde Naties hebben 2008 tot het aardappeljaar verkozen. Aardappel is het vierde gewas in de wereld en er is met name in China en India toename van de consumptie. Nederland heeft internationale naam en faam en is toonaangevend op aardappelgebied. Nederland is nog leidend op pootgoedveredeling en pootgoedvermeerdering, maar zijn we in staat deze positie te behouden? In nauw overleg met de sector zal Kiemkracht de noodzaak van nieuwe conceptontwikkeling onderzoeken.

Bioraffinage: Kiemkracht heeft zitting in de kerngroep van het 'Bio-refinery development cluster'. Dit is een consortium van bedrijven in de agroforest-sector die gezamenlijk concepten en initiatieven ontwikkelen rond de thema's 'Biocascadering', 'Factory of the Future' en 'Industriële Symbiose'. Het belang van bioraffinage voor de akkerbouwer is ten aanzien van:

- Voorwaartse ketenintegratie: extra waardecreatie op het akkerbouwbedrijf,
- Biochar-productie op basis van centrale of lokale processing,
- Het sluiten van minerale kringlopen.

Plant van staal: Steeds meer stalen of aluminium product(delen) worden vervangen door composieten van synthetische harsen met of zonder versterking van glas of carbonvezel. Wereldwijd groeit de markt van composieten snel. Er zijn drie typen composiet: Reinforced thermoset Materials, Reinforced Thermoplastics en Woven Textiles. Voor een groot aantal composiettoepassingen zijn plantaardige vezels (vlas, hennep, brandnetel, sisal, etc.) een duurzaam alternatief voor glas en carbonvezel. Ondanks dit besef vindt er in Nederland geen onderzoek plaats op het gebied van *reinforced composite materials* met natuurvezel. Een paar MKB-bedrijven ontwikkelen zelf de benodigde kennis. De activiteiten in 2009 bestaan uit promotieactiviteiten voor het op de onderzoeksagenda plaatsen van versterkte kunststoffen met natuurvezel.

3.2.5 Noordzeeverij

Het Visserij InnovatiePlatform (VIP) bestaat nu zo'n kleine twee jaar. In het Platform zitten mensen van de overheid, het bedrijfsleven, de kennisinstellingen en maatschappelijke organisaties. Bram Bierens is de onafhankelijke voorzitter van dit door de minister van LNV ingestelde platform. De directeur InnovatieNetwerk is lid van het VIP. Vorig jaar heeft het VIP een viertal lange termijnambities voor de visserijsector geformuleerd, dat wil zeggen: ambities voor het jaar 2025.

Sinds begin 2008 heeft InnovatieNetwerk een projectleider aangesteld om innovatieconcepten uit te werken voor deze ambities. We willen ook in 2009 enkele pilots opzetten om de ontwikkelde innovatieconcepten te testen.

Naar nieuwe energie

Het concept

Het energiegebruik in de Noordzeevervisserij is hoog. Zware sleeptuigen eisen veel motorvermogen, wat leidt tot een gasoliegebruik van gemiddeld 5 liter per kilogram gevangen vis. De sterk gestegen prijs van ruwe olie heeft een groot effect op de winstgevendheid van de Nederlandse visserij. Vele vissers dreigen zonder aanpassing van hun vangstmethoden failliet te gaan. Dit maakt energie tot een prioritair probleem bij uitstek van de visserij. Het VIP staat voor een transitie op energievak: in 2025 is de visserij erin geslaagd om het gebruik van fossiele energie met 90% te reduceren.

Stand van zaken

In mei 2008 is, in samenwerking met CE-Delft, een energiebrainstorm gehouden. Die ochtend zijn veel interessante ideeën over de tafel gegaan om de afhankelijkheid van fossiele energie op termijn met 90% te verminderen. De ideeën kun je ruwweg verdelen in kortetermijninnovaties en langetermijninnovaties. Voor de korte termijn denken de experts vooral aan verbeteringen aan de schepen, schroeven en netten. Ook zou de afvalwarmte van de motor beter benut kunnen worden. Een hybridisering van de motor en het gebruik van alternatieve brandstof zien zij als interessante oplossingen. Voor de lange termijn hebben we het over alternatieve energiebronnen zoals zonne-energie en windkracht. Een meer passieve vorm van vissen (niet jagen maar lokken) zou een enorme doorbraak in het huidige denken over vistechnieken betekenen. Daarvoor moeten we echter veel meer weten over het gedrag van vis op en in de bodem. Deze opsomming van eerste ideeën heeft het VIP aan de klankbordgroep met vissers voorgelegd. Ook heeft het VIP begin juni een postersessie op Urk gehouden. Beide bijeenkomsten leverden nog meer ideeën op. Wat erg opviel was de zeer betrokken reactie van de vissers.

Maritiem ondernemerschap

Het concept

Het VIP staat voor verbreding van de visserij met aanpalende maritieme activiteiten die gebruik maken van de kracht en de deskundigheid van de vissers. Wij denken aan activiteiten in de recreatie, zorg, de zeebouw en ondersteuning van de offshore. Het motto is: van visser naar multipurpose maritiem ondernemer!

Stand van zaken

Het VIP heeft eind 2007 een workshop gehouden over maritiem ondernemerschap in Kasteel Groeneveld. De vissers kregen verschillende nieuwe mogelijkheden voorgelegd om geld te verdienen op zee. Verder heeft prof. Niko Wijnolst de klankbordgroep uitgelegd wat je als vissers kunt doen met een multipurpose schip. De reacties waren zeer gemêleerd: deels kregen we ongelovige reacties (kun je zoveel per dag

verdienen in de offshore?), deels ook sceptische reacties (dat mag vast niet van de Scheepvaartinspectie, het ministerie of van Brussel). Om meer inzicht te krijgen in de marktmogelijkheden van een verbrede visserij heeft InnovatieNetwerk een onderzoek uitgezet bij EIM. Het gaat om het identificeren van potentiële markten en om een inschatting van de omvang ervan. Bovendien willen we weten welke competenties vissers moeten hebben voor de alternatieve activiteiten. Eind 2008 is dit onderzoek klaar.

De zee als ecologisch én economisch kapitaal

Het concept

Dit is mogelijk de lastigste ambitie van het VIP. De kernvraag is: nemen vissers de verantwoordelijkheid voor hun eigen ecologische en economische toekomst? Of moet de overheid dit op een dwingende topdown manier blijven doen, zoals we dat de afgelopen dertig jaar hebben gedaan? De transitie van visser naar beheerder vergt een flinke cultuuromslag in de visserijwereld. In 2025 worden vissers niet langer gezien als de jagers van de zee, maar als verantwoorde beheerders ervan. De vloot, de capaciteit en de vistechnieken zijn afgestemd op het in stand houden van het ecologisch evenwicht.

Stand van zaken

InnovatieNetwerk heeft in de zomer 2008 aan Wouter van der Weijden van het CLM gevraagd om een essay te schrijven over alternatieve beheerstrategieën. Het gaat met name om de vraag: hoe doorbreek je de negatieve spiraal van de gemene weidevisserij? Zijn er andere beheersystemen denkbaar waarin de visser het voortouw neemt in plaats van de overheid? Hij kijkt naar analogieën met andere (landbouw- en natuur) sectoren en wat we daarvan kunnen leren. Het essay kan gebruikt worden voor de discussie met de visserijsector.

Het neusje van de zalm

Het concept

De visserijsector maakt in 2025 optimaal gebruik van de in potentie gunstige marktomstandigheden: een grote en groeiende vraag naar vis en een beperkt aanbod van zeevis. De sector hanteert uitgekende marketingconcepten en investeert in voortdurende productinnovatie. De prijzen van vis liggen aanzienlijk hoger dan nu.

Stand van zaken

In november 2007 heeft het VIP hierover een workshop gehouden op de Pier in Scheveningen. Uit de groepen vissers, handelaren, inkopers en horecamensen kwamen vele ideeën, zowel rijp als groen. Wij beperken ons tot het beter vermarkten van de verse Noordzeevis. Je ziet dat het marktaandeel van het grootwinkelbedrijf op de binnenlandse versmarkt sterk groeit, maar het is schokkend om te constateren dat Nederlandse vis nauwelijks in het supermarktschap voorkomt. Het lijkt erop dat de concurrentie met importvis en kweekvis nu al verloren is. In het voorjaar hebben we de Positioneringsgroep gevraagd om een onderzoek te doen naar de positie van verse Noordzeevis op de Nederlandse markt. Hier kwam uit dat er mogelijkheden lijken te bestaan om de sterke kanten van Noordzeevis ('vers, van dichtbij, smakelijk')

te benutten voor een betere positie op de markt. Een sterk versconcept kan helpen om tong en schol weer in het retailschap te krijgen. In 2009 geven we hier een vervolg aan door een pilot op te zetten met een grote Nederlandse supermarktketen. Slechts een deel van de Noordzeevis gaat naar de Nederlandse versmarkt. Wat moet er dan gebeuren met de bulk van de platvisafzet die, na verwerking tot diepvriesproduct, wordt geëxporteerd? Een groot deel van de scholaanvoer wordt verwerkt tot filets en geëxporteerd naar Italië. Deze markt lijkt weinig toekomstperspectief te hebben: nauwelijks groei en een moordende prijsconcurrentie met alternatieve diepvriesproducten die gemaakt worden van kweekvis. De bulk van de vis (schol) zal op termijn naar de versmarkt moeten, anders is er geen rendabele afzet van deze vissoort meer mogelijk. De visserman zal dan moeten zoeken naar andere visserijen op commercieel interessante soorten.

3.3

Rapporten en andere uitgaven

- Zilte ProefTuin (rapportnr. 08.2.172, september 2008)
- Commerciële analyse van het concept 'Zilte ProefTuin' (rapportnr. 08.2.185, september 2008)
- Powerfarms! Op weg naar een duurzame veehouderij (conceptwijzer, september 2008)
- Experimenten Powerfarms! Deze maand van start (persbericht, 17 september 2008)
- Ecopyramid: proper utilization of biomass! (Engelstalige conceptwijzer, september 2008)
- Ecopyramide: haal uit biomassa wat er in zit (conceptwijzer, september 2008)
- De Ecopyramide – Biomassa beter benutten (rapportnr. 08.2.193, september 2008)
- 'Grasol: Pyrolyse-olie uit natuurgras (conceptwijzer, september 2008)
- De Nieuwe Meente – verslag workshop 23 april 2008 (rapportnr. 08.2.192, september 2008)
- InnoFisk Volendam – Businessplan voor de reproductie van paling in Volendam (rapportnr. 08.2.183, augustus 2008)
- Nieuwe Nuts in de praktijk: NDSM NV en gsus industries Amsterdam (rapportnr. 08.2.178, augustus 2008)
- Nieuwe Nuts – Duurzaam ontlasten. Naar lokaal gebruik van afvalwater (rapportnr. 08.2.182, juli 2008)
- Mariene Parken: schetsen voor duurzame energie en biomassa op zee (rapportnr. 08.2.168, juni 2008)
- Businesscase Buurderij Haarlemmermeer-Zuid – eindrapportage fase 1 (rapportnr. 08.2.176, mei 2008)
- Voorwaartse integratie in de akkerbouw (rapportnr. 08.2.175, mei 2008)
- Nieuwe Nuts: Duurzame bronnen – lokale business; integrale versie (rapportnr. 08.2.174, april 2008)
- Nieuwe Nuts: Duurzame bronnen – lokale business; publieksversie (rapportnr. 08.2.167, april 2008)

- Een Zilte ProefTuin (conceptwijzer, april 2008)
- Volendam kiest voor duurzaamheid: de reproductie van glasaal (conceptwijzer, maart 2008)
- Fotonenboer: Elektriciteit tanken bij de boer in 2025 (rapportnr. 08.2.173, februari 2008)

3.4 Media

- Boerderij wordt Buurderij (Groesbeeks Weekblad, 01/01/08)
- Chinezen nog wat wild met bloemen (flowerport China) (Trouw, 02/01/08)
- Commissaris G.J. Jansen houdt warm pleidooi voor aanleg agroparken (Tubantia ed. Tubbergen, 04/01/08)
- Wonen en museum in 'Buurderij' (Gelderlander ed. Rijk van Nijmegen, 04/01/08 en ed. Maasland, 05/01/08)
- Commissaris: Koekoek als voorbeeld (agroparken) (Stentor Nieuw Kamper Dagblad, 05/01/08)
- Spannende tijden voor De Koekoek: niet verder richting Mastenbroek (agropark) (Stentor Zwolse Courant NW Overijssel/ZW Drenthe, 07/01/08)
- Projectdirecteur Kiemkracht ziet toekomst in 'verurkering' platteland (Agrarisch Dagblad, 05/01/08)
- Ruimte om te ondernemen in China (flowerport China) (Bloemenkrant, 08/01/08)
- Buurderij Overasselt (Regiodiek, 08/01/08)
- Vloeibare stroom bij de fotonenboer (Wereldomroep, 09/01/08)
- Tuinbouw levert warmte en electriciteit (Agrarisch Dagblad, 10/01/08)
- Waterschap: wel bemind, maar onbekend (drijvende kassen) (Cobouw, 10/01/08)
- Jansen: Agroproductieparken in provincie Overijssel (Dedemsvaartse Courant, 09/01/08)
- Jansen voor agroproductieparken (Nieuwe Oogst ed. Oost, 12/01/08)
- Klikjes als nieuwe energiebron/Markt voor milieuvriendelijke toepassingen van etensresten groeit (Trouw, 12/01/08)
- Productie en ook export tuinbouw bereik(t)en record (kas als energiebron) (Bloemenkrant, 15/01/08 en 22/01/08)
- Kas als energiebron/Extra kennisimpuls met versnellingsprogramma voor semi-gesloten kas (Bloemenkrant, 15/01/08)
- Palmen in Huissen (bouwen met groen en glas) (De Nieuwe Krant, 16/01/08)
- Twee kuub overschot bij Energieproducerende Kas (Agrarisch Dagblad, 16/01/08)
- Energieproducerende Kas nog niet volledig benut (Bloemisterij, 18/01/08)
- Energieproducerende Kas in Huissen krijgt geen navolging (Bloemisterij, 18/01/08)
- Samen met telers naar nieuwe grenzen (kas als energiebron) (Groenten en Fruit, 18/01/08)

- Innovatie- en Democentrum Kas als Energiebron (Bloemisterij 18/01/08, Nieuwe Oogst ed. Oost 19/01/08, Agrarisch Dagblad 02/02/08)
- Nederland transformeren tot mainport biomassa (bioport) (Agrarisch Dagblad, 17/01/08)
- Solidariteit onmisbaar in brancheontwikkeling (energieleverende kas) (Bloem en Blad, 24/01/08)
- Boer zoekt ook op eigen erf ruimte voor groei (Cowmunity) (Dagblad van het Noorden ed. Stad en Haren, 29/01/08)
- Ontwerpwedstrijd Work is Gaming succesvol ('t Hele Westland, 31/01/08)
- Vis als 'brainfood' voor jongeren (VIP) (Vis in bedrijf, 31/01/08)
- Innovaties te boek (Happy Shrimp Farm) (Visserij Nieuws, 01/02/08)
- Markt voor keukenafval als co-vergistingproduct groeit (Milieu Compact, 01/02/08)
- Tuinbouw levert warmte en elektriciteit aan particulieren (Gouwe Koerier, 06/02/08)
- 22 april, Rotterdam – Leren met Water (H₂O, 08/02/08 en 22/02/08)
- Afspelden van zoom Ubach over Worms (buurderij) (Dagblad de Limburger edities Parkstad en Oost Parkstad, 08/02/08)
- Flevoland in 2020 voorbeeldregio EU (agropark) (Nieuwe Oogst ed. Noord, 09/02/08)
- Omega 3-gehalte is maatwerk (Carel de Vries, projectleider Campina-merkmelk) (Boerderij, 12/02/08)
- Geen paniek om verzilting (Boerderij, 12/02/08)
- Drie melkveehouders zetten project Cowmunity voort (Agrarisch Dagblad, 13/02/08)
- Megastal-advies: de bal ligt uiteindelijk bij de politiek (Agrarisch Dagblad, 13/02/08)
- Westland denkt aan energieweb/Prominent gaat warmte leveren aan woningen in Naaldwijk (Bloemisterij, 15/02/08)
- Kas verwarmt wijk in Westland (www.ad.nl, 15/02/08)
- Boerenkool verbannen door de zoute zeekool (verzilting) (Telegraaf, 16/02/08)
- Innovatie centraal op ontmoetingsdag NBVP (kas als energiebron) (Hart van Holland ed. Zevenhuizen, 20/02/08)
- InnovatieNetwerk: maaisel geschikt als biobrandstof (grasol) (Agrarisch Dagblad, 22/02/08)
- Meer inspraak maar kritiek bleef (kas als energiebron) (Nieuwe Oogst ed. Oost, 23/02/08)
- Tomatenkassen verwarmen hele woonwijk (energie-web) (AD Haagse Courant ed. Den Haag Stad een www.ad.nl, 28/02/08)
- Reefercontainer verandert foodketen (Coolboxx) (EVO Logistiek, 28/02/08)
- Meestal koud, maar soms warm in de koelbox (Coolboxx) (EVO Logistiek, 29/02/08)
- Meeste verspreid liggend glas geen probleem voor omgeving (energie-web) (Bloemisterij, 29/02/08)
- Energie in glastuinbouw, beeld van de toekomst (kas als energiebron) (Verwarming Ventilatie+, 29/02/08)
- Positieve energiebalans in kasexperiment (energieleverende kas) (Utilities, 29/02/08)

- ‘Vliegende brigades’ nodig voor inpassing megastallen (Blauwe Kamer, 29/02/08)
- Wonen in een kas (Stentor Deventer Dagblad, De Twentsche crt Tubantie ed. Tubbergen, BN de Stem ed Moerdijk en Brabants Dagblad ed. Uden/Veghel, 01/03/08)
- Farming Holland sterke naam voor coöperatie (Kiemkracht) (Agrarisch Dagblad, 01/03/08)
- Onderzoek semigesloten kas (kas als energiebron) (Bloemenkrant, 04/03/08)
- Minister Verburg geeft subsidie aan innovatie in de visketen (VIP) (persbericht LNV, 04/03/08)
- Straks garnalen uit het Groene Hart (verzilting) (Ad Rivierenland, 05/03/08)
- Debat over toekomst Groene Hart in Hoogblokland (verzilting) (Kontakt ed. Alblasserwaard, 06/03/08)
- Streekproduct bij de pomp (AD Groene Hart edities Woerden en Alphen a/d Rijn, 10/03/08)
- Beste idee voor akkerbouw levert 2500 euro op (Kiemkracht) (Agrarisch Dagblad, 11/03/08)
- Glastuinbouw tot voorbeeld woonwijken (nieuwe nuts) (Agrarisch Dagblad, 11/03/08)
- Nieuw project gericht op duurzaam beheer bodem (Kiemkracht) (Agrarisch Dagblad, 13/03/08)
- Waterbeheer/Kennisconferentie Water 2008 (Binnenlands Bestuur, 14/03/08)
- WUR schrijft handleiding voor geconditioneerde teelt (kas als energiebron) (Bloemisterij, 14/03/08)
- Ontvochtigen zonder extra verdamping (kas als energiebron) (Groenten en Fruit, 14/03/08)
- Perspectief op lange termijn – Kiemkracht-directeur Rob van Haren kijkt met akkerbouwsector ver vooruit (Nieuwe Oogst ed. Oost, 15/03/08)
- Bonus omhoog van merkmelk (Carel de Vries) (Nieuwe Oogst ed. Oost, 15/03/08)
- Gametuinbouw (Nieuwe Oogst ed. Oost, 22/03/08)
- Gentech kernenergie van decennium (weerbaar vee) (Nieuwe Oogst ed. Oost, 22/03/08)
- Business Nieuws: 25 maart 2008 Workshop aquacultuur in Enkhui-zen groot succes (NoordTopics, 26/03/08)
- Aandacht voor kleine bedrijven (kas als energiebron) (’t Hele Westland, 27/03/08)
- Ondernemers Noord-Holland zien kweekkansen/Aquacultuur TwinEvent eind april (innofisk) (VisserijNieuws, 28/03/08)
- Wonen en leven in de kringloop (zonneterp) (Happinez, 31/03/08)
- Duurzaamheid biedt iedereen volop kansen (energieleverende kas) (Podium Bouwend Nederland, 03/04/08)
- 22 april, Rotterdam – Leren met water (H₂O, 04/04/08)
- Bijna helft glastuinders investeert in energie (kas als energiebron) (Agrarisch Dagblad, 04/04/08)
- Hectaresaldo van 640 naar 6400 euro (grasraffinage/Courage) (Nieuwe Oogst ed. Noord, 05/04/08)
- Draagvlak Kas als Energiebron (Nieuwe Oogst ed. Noord, 05/04/08 en AD Haagsche Courant ed. Westland, 08/04/08)
- Energie houdt de gemoederen bezig (Agrarisch Dagblad, 09/04/08)

- Tuinders lopen warm voor energiebron (Noordoostpolder, 10/04/08)
- Ruimte en kwaliteit voor Greenports in Zuid-Holland (energieweb) (Monsterse Courant, 10/04/08)
- Gebrek aan 'energiekennis' vormt achilleshiel (Bloemisterij, 11/04/08)
- Actieprogramma maakt Greenports klaar voor de toekomst (De Hoekse Krant, 17/04/08)
- Duidelijke regels voor bouwen nodig (drijvende kassen) (AD Groene Hart edities Alphen a/d Rijn en Gouda, 17/04/08)
- Energie komt in toekomst uit alle hoeken en gaten (kas als energiebron) (Trouw, 17/04/08)
- Qua duurzaamheid is dit echt de top (zonneterp) (Brabants Dagblad ed. Uden/Veghel, 17/04/08)
- Kas verwarmt huizen in Veghel-Zuidoost (zonneterp) (Brabants Dagblad ed. Uden/Veghel, 17/04/08)
- Kennisconferentie Leren met water 2008 (PM magazine voor de Overheid, 18/04/08)
- Vijf ton voor kweken glasaal (innofisk) (Noordhollands Dagblad, 21/04/08)
- Universiteit wil paling in haven Volendam kweken (www.nu.nl en www.sportvisserijnederland.nl, 22/04/08) (weblog wethouder Runderkamp, www.edam-volendam.nl, 22/04/08)
- Maximaal inzetten op lokale energievoorzieningen (nieuwe nuts) (Agrarisch Dagblad, 23/04/08)
- Het drijft en het is een huis (NRC Next, 23/04/08)
- Het drijft, het schommelt en het is een huis (NRC Next, 23/04/08)
- Subsidie voor palingkweek Volendam (innofisk) (RTV N-H, 28/04/08)
- Unversiteit wil paling in haven Volendam kweken (innofisk) (www.telegraaf.nl/binnenland, 28/04/08)
- Van Haren hoogleraar productinnovatie en kennistransfer agribusiness (Kijk op het Noorden, 30/04/08)
- Bioports waarderen biomassa op (Stromen, 09/05/08)
- Volendam investeert in palingkweek (VisserijNieuws, 09/05/08)
- Energieloos verwarmen met glazen energiewand (smart skin) (Stromen, 09/05/08)
- Energieweb Zuidplas (Nieuwe Oogst ed. West, 17/05/08)
- Kiemkracht presenteert plaat van vlas en hennep (Agrarisch Dagblad, 20/05/08)
- Zuidplaspolder krijgt eind 2009 zeker glastuinbouw (drijvende kassen) (Agrarisch Dagblad, 22/05/08)
- Actieprogramma Greensports Zuid-Holland (energie-web) ('t Hele Westland, 22/05/08)
- Drijvende kassen vanaf 2010 grootschalig gebouwd (Bloemisterij, 23/05/08)
- Drijvende Kas gebruiken als ontvangst- en vergaderruimte (AD Groene Hart ed. Alphen a/d Rijn, 28/05/08)
- Algen giet je niet zomaar in de tank (algenfarm) (Nederlands Dagblad, 28/05/08)
- Kinderboerderij op Olmenhorst door leerlingen Wellant (buurderij) (Nieuwe Meerbode ed. Aalsmeer e.o., 29/05/08)
- Meer energie uit melk (Courage) (VTM Voedingsmiddelentechnologie, 30/05/08)
- Intensieve veehouderij ok (agropark) (Foodpress, 30/05/08)

- Rotterdam zet in op bio-based economy (bioport) (Biochem, 31/05/08)
- Seminar 'Valuable waste' (Van Haren) (C2W Chemisch 2 Weekblad, 31/05/08)
- Dierwelzijn en milieu strijdig (agropark) (Boerderij, 03/06/08)
- De dorpsmentaliteit van de milieubeweging (Agrarisch Dagblad, 04/06/08)
- WUR werkt aan stadskas in Almere (Bloemisterij, 06/06/08)
- Klimaatcafés voor inwoners provincie Gelderland (bio-energie en duurzame landbouw) (Achterhoek Nieuws ed. Berkelland, 10/06/08, Zakengids woensdag, 11/06/08, Elna, 12/06/08, www.harderwijk.nl, 17/06/08)
- Afspraken in klimaatconvenant kosten 1,3 miljard (kas als energiebron) (Agrarisch Dagblad, 12/06/08)
- Groene goudkoorts (algenkweek) (NRC Handelsblad, 14/06/08)
- Zuid-Holland wil snel energie sparen (energie-web) (Nieuwe Oogst ed. West, 14/06/08)
- Agrosector gaat energie besparen en leveren (Nieuwsblad van Noord-Oost Friesland, 16/06/08)
- Agrocentrum duurzamer dan megastal (Agrarisch Dagblad, 17/06/08)
- Website over duurzaam bouwen (bijv. Happy Shrimp Farm) (Milieu Compact, 19/06/08)
- Agrocentrum varkens in zicht (Agrarisch Dagblad, 19/06/08)
- De megastal als gordiaanse knoop (Nederlands Dagblad, 19/06/08)
- CLM: pilots megastallen en agroproductieparken nodig (Agrarisch Dagblad, 19/06/08)
- Nu nóg groter: het agrocentrum (De Twentsche crt Tubantia ed. Tubbergen en Gelderlander ed. de Vallei-Ede, 19/06/08)
- Nog groter dan megastallen; agrocentrum (Stentor Deventer Dagblad, 19/06/08)
- Hypermodern agrocentrum massaler dan megatal (Provinciale Zeeuwse Crt. ed. Walcheren, 19/06/08)
- Agrocentrum is megastal in het kwadraat (Leeuwarder Courant ed. West, 19/06/08)
- Gemeente weten nog steeds niet wat zij met megastal aan moeten (Trouw, 19/06/08)
- ZonWinKas uit de race ontwerpwedstrijd (Bloemisterij, 20/06/08)
- Nieuwe energie in visserij pompen (Visserij Nieuws, 20/06/08)
- Duurzaam ontwerpen en groen horen bij elkaar (Peter Oei/Villa Flora) (Weekblad Facilitair & Gebouwbeheer, 24/06/08)
- Algen voor bioport (Havenloods Botlek I, 25/06/08)
- Wie heeft er last van een megastal? (Volkskrant, 26/06/08)
- Geen verbod op varkensflats (Nederlands Dagblad, 26/06/08)
- Concept Happy Shrimp naar het buitenland (VisserijNieuws, 27/06/08)
- Agrocentrum (Leeuwarder Courant ed. Zuid, 27/06/08)
- De Vries: 'Zuivelcoöperatie vernieuw' (Courage) (Nieuwe Oogst ed. Noord, 28/06/08)
- Kas werkt op eigen energie (Telegraaf, 28/06/08)
- Wageningen bouw agroparken in China en India (Transfer, 30/06/08)
- Regeert de Politiek of het Geld? (Wagemans) (Dagblad de Limburger edities Mid. Limburg Weert en Maastricht Heuvelland,

- 01/07/08 en Limburgs Dagblad ed. Oost Parkstad, 01/07/08)
- Minister Cramer bezoekt Westland ('t Hele Westland, 03/07/08)
 - Houd rekening met oliecrisis binnen 5 tot 10 jaar (kas als energiebron) (Groenten en Fruit, 04/07/08)
 - Zonnepaneel mag zich bewijzen (Bloemisterij, 04/07/08)
 - Duurzaam geld verdienen (VTM Voedingsmiddelentechnologie, 04/07/08)
 - Veel geld voor energie-innovatie tuinbouw (Agrarisch Dagblad, 08/07/08)
 - Sector uit noodkreet bij minister over gas (Bloemisterij, 11/07/08)
 - Kas produceert warmte en stroom (Technologiekrant, 11/07/08)
 - Toespraak bij het seminar 'De ambitie van de duurzame zuivelketen' (energie neutrale zuivelketen) (Toespraak minister van LNV, 14/07/08)
 - Veel interesse in aardwarmte bij tuinders (Nieuwe Oogst ed. Nood, 19/07/08)
 - Algen bloeien op subsidie (Boerderij, 22/07/08)
 - Koelen met delen van het gebouw (zonneterp) (Bouw IQ, 31/07/08)
 - Glastuinbouw van energieverbruiker naar energieleverancier (Energie+, 31/07/08)
 - Eerste resultaat: Ruim twintig aspirant-viskwekers in Noord-Holland (Nieuwsbrief Aqua-Agri van LTO Noord Projecten, juli 2008)
 - Blijde gamba's uit Rotterdam (Happy Shrimp Farm) (De Tijd, 05/08/08)
 - Mmmmm mosselen (AD Rivierenland, 07/08/08)
 - Einde dorpsraad lijkt in zicht (buurderij) (Witte Weekblad ed. Nieuw Vennep e.o., 13/08/08)
 - Gamba's en zeekraal kweken met Rotterdamse restwarmte (Het Financieele Dagblad, 15/08/08)
 - Verburg steunt glastuinbouw op weg naar energieleverende kassen (persbericht min. van LNV, 15/08/08)
 - Straks tanken we bij de boer (fotonenboer) (Het Financieele Dagblad, 18/08/08)
 - Duurzaamheidsplan zuivel goed ontvangen (Courage) (Zuivelzicht, 20/08/08)
 - Powerfarm: algenproductie, mestverwerking en energie (22/08/08)
 - Zilte teelt als uitdaging (Nieuwe Oogst ed. Noord, 23/08/08)
 - Ingepro en Royal Haskoning ontwikkelen Powerfarms (Nieuwsbank.nl, 25/08/08, Technisch Weekblad, 30/08/08)
 - Overheid moet aquifers de ruimte bieden (kas als energiebron) (Bloemister, 29/08/08)
 - Melkveesector 'netwerkt' aan toekomst (Courage, 30/08/08)
 - Algen aantrekkelijker als vervanger dan als brandstof (Energiegids.nl, 31/08/08)
 - Kansen & dilemma's (Happy Shrimp Farm; MVO) (C magazine voor Communicatie, 31/08/08)
 - Seminar Cradle to Cradle (Happy Shrimp Farm) (Europoort Kringen, 31/08/08 en Management en Consulting, 31/08/08)
 - Bio-broedplaats (Kiemkracht) (Milieu Magazine, 31/08/08)
 - LNV-minister Verburg helpt glastuinbouw energiezuiniger te worden (aardwarmte) (Energie Nederland, 02/09/08)
 - Fighting for energy (aardwarmte) (Groot Naaldwijk, 02/09/08)
 - Zicht op Zuid-Holland/Valkenburg: duurzaamste locatie? (aardwarmte) (Woensdagkrant Duin & Bollenstreek, 03/09/08)

- Circa 90 procent van de plannen van de Floriade is uitgewerkt (aardwarmte) (Agrarisch Dagblad, 04/09/08)
- Doorstart voor innovatiestichting (SIGN) (Agrarisch Dagblad, 06/09/08)
- Minister steunt sector met bestaand beleid (aardwarmte) ('t Hele Westland, 11/09/08)
- China akkoord met kenniscentrum greenports (agropark) (Agrarisch Dagblad, 13/09/08)
- Investeren in Powerfarms kan 10 tot 20 procent rendement opleveren (Agrarisch Dagblad, 17/09/08)
- Vissers durven weer voorzichtig vooruit te kijken (zilte perspectieven) (PZC ed. Walcheren, 17/09/08)
- Stichting Dorpsbelangen haalt exploitatie weg bij vrijwilligers (buurderijen) (Hoofddorpse Courant, 18/09/08)
- De kracht van innovatie (Powerfarms) (Agrarisch Dagblad, 18/09/08)
- Onderzoek naar aardwarmte onder kassen Zuidplaspolder (AD Rotterdams Dagblad ed. Oost en www.ad.nl/rotterdam/oost, 19/09/08)
- Greenports zeer geschikt voor pps (aardwarmte/Zuidplaspolder) (Cobouw, 22/09/08)
- Ongeloof over mega-megastal (Boerderij, 23/09/08)
- Marketing Excellence Awards (Happy Shrimp Farm genomineerd) (Marketing Tribune, 23/09/08)
- Plannen voor landschappelijk attractiepark in Lisserbroek (buurderijen) (Woensdagkrant Duin & Bollenstreek, 24/09/08)
- Aardwarmteplan Oostland telt veertien tuinders (Agrarisch Dagblad, 24/09/08)
- Nieuw innovatieplatform in Oostland start aardwarmteprojecten (De Heraut, 24/09/08)
- Unieke fonds door Bleiswijks bedrijf (aardwarmte) (Havenloods ed. 3B-Krant, 24/09/08)
- Telen op aardwarmte (Havenloods ed. 3B-Krant, 24/09/08)
- Gemeente wil aardwarmte aan meer tuinders ter beschikking stellen (Agrarisch Dagblad, 26/09/08)
- Groene garnalen blijken bedrijfsramp (Happy Shrimp Farm) (Het Financieele Dagblad, 26/09/08)
- Garnalencoup op de Maasvlakte (Het Financieele Dagblad, 26/09/08)
- Megastallen leiden tot verplaatsen (Limburgs) dorp (Reformatorisch Dagblad, 25/08/08, Trouw, 26/09/08 en Boerderij, 30/09/08)
- Naar een waterleverende landbouw (H2O, 26/09/08)
- Nieuw versconcept voor Noordzeevis (Visserij Nieuws, 26/09/08)
- Limburgers kunnen profiteren van agropark (Agrarisch Dagblad, 27/09/08)
- Netwerken op Streekdag (Nieuwe Oogst ed. Zuid, 27/09/08)
- Westland onderzoekt aardwarmte (energie-web) (Nieuwe Oogst ed. West, 27/09/08)
- Ecopyramide optimaliseert inzet biomassa (Milieu, nr. 6 2008)
- Duurzaam leven/innovaties (Powerfarms) (Friesch Dagblad, 27/09/08 en Het Goede Leven, 03/10/08)
- Algen kweken kost gewoon energie (Petrochem, 30/09/08)
- Happy Shrimp Farm nuanceert berichtgeving Financieele Dagblad (persbericht, 30/09/08)
- Mediahype/Column (Happy Shrimp Farm) (Het Financieele Dagblad, 30/09/08)

- Laat het maar aan de ondernemers over/Happy Shrimp Farm gaat ook algen kweken (Vis Magazine, 30/09/08)
- 'Gamba-farm' Maasvlakte draait voorlopig nog met fiks verlies (AD Rotterdams Dagblad ed. Rotterdam Stad, 01/10/08)
- Duurzame oplossingen (zonneterp) (Leusder Krant, 01/10/08)
- Jaarvergadering Stichting Dorpsbelangen (buurderijen) (Witte Weekblad ed. Nieuw Vennep e.o., 01/10/08)
- Inspiratie opdoen en netwerken op Streekdag Maas en Meierij (Wagemans) (Brug Berlicum eo (02/10/08 en 09/10/08), Bernhezer (03/10/08), De Meierij (08/10/08), Rosbode (10/10/08))
- Nova belicht aardwarmtetrend (Agrarisch Dagblad, 01/10/08)
- Heisa op Happy Shrimp Farm (Visserij Nieuws, 03/10/08)
- Hoe een ideetje leidt tot onrust (agropark) (Dagblad de Limburger edities Nrd. Limburg Venlo en Venray, 04/10/08)
- Debat over megastallen is dood (Nieuwe Oogst ed. Oost, 04/10/08)
- Eerste project met duurzame aardwarmte een succes (Groenten en Fruit, 03/10/08)
- Van den Bosch boort opnieuw naar aardwarmte (Groenten en Fruit, 03/10/08)
- Project aardwarmte (De Heraut en Telstar, 08/10/08)
- Haven dé plek voor toeristen/Industrieel toerisme: Nieuwe kansen voor Rotterdam (Happy Shrimp Farm) (AD Dordtenaar, 08/10/08)
- Overasselt wacht op zijn Buurderij (Gelderlander ed. Rijk van Nijmegen, 08/10/08)
- Snel klaarheid over komst De Buurderij (Gelderlander ed. Maasland, 09/10/08)
- Duurzaam groeien juist in moeilijke tijden (kas als energiebron) (Groenten en Fruit, 10/10/08)
- Weg naar energieneutrale teelt nog lang en lastig (aardwarmte) (Groenten en Fruit, 10/10/08)
- PT geeft groen licht aan tien onderzoeksprojecten (drijvende kassen) (Bloemisterij, 17/10/08)
- Drijvende kas stap dichterbij (Bloemisterij, 17/10/08)
- Misschien eten we straks geen broccoli maar zeekraal (zilte perspectieven) (Trouw, 17/10/08)
- Groentesector heeft sleutel China-project (agropark) (Agrarisch Dagblad, 18/10/08)
- Kas als energiebron scoort als energieplatform (Nieuwe Oogst ed. Oost, 18/10/08)
- Drie winnaars 'Ontwerpwedstrijd Energieproducerende Kas' bouwen demokas (Bloemenkrant, 21/10/08)
- Happy Shrimp in de problemen (Reformatorisch Dagblad, 23/10/08)
- Rijk door duurzaam ondernemen (Happy Shrimp Farm) (Alkmaars Nieuwsblad, 29/10/08)
- Tegenvallende resultaten Happy Shrimp Farm (Vis Magazine, 31/10/08)
- MVO & Marketing (Happy Shrimp Farm) (Tijdschrift v. Marketing, 31/10/08)
- Begin voordat het te laat is! (Happy Shrimp Farm/Cradle to Cradle) (SCM Supply Chain magazine, 31/10/08)
- Shrimp up your lfie! (Happy Shrimp Farm) (SCM Supply Chain magazine, 31/10/08)
- Kansen voor de zeevisserij (Noordzeevisserij) (Maritiem Nederland, 31/10/08)

- Schol en tong naar versmarkt (Vis Magazine, 31/10/08)
- Zonneterpm benut natuurlijke kringlopen optimaal (Grensverleggend vernieuwen: weerbarstige praktijken, oktober 2008)
- Column Fotonenboer (Nieuwe Oogst ed. Noord, 01/11/08)
- De pest aan varkensflats (Telegraaf, 02/11/08)
- Dag van de Toekomst 2008 (LNV in bedrijf, 04/11/08)
- Minister Verburg op de 'Dag van de toekomst' (LNV-persbericht, 04/11/08)
- Groente van de zoute grond (zilte proeftuin) (Reformatorisch Dagblad, 04/11/08)
- Nieuwe kijk op verzilting biedt perspectief voor zoetwatertekort (zilte perspectieven) (H2O, 07/11/08)
- Verzilting wordt door agrarische sector niet als probleem ervaren (H2O, 07/11/08)
- Remt wkk snelle introductie duurzame energie? (aardwarmte) (Groenten en Fruit, 07/11/08)
- Dag van de Toekomst (Nieuwe Oogst ed. Oost, 08/11/08)
- Fosfaatkringloop (Nieuwe Oogst ed. Noord, 08/11/08)
- Voor 31 maart plannen Greenport Shanghai (Agrarisch Dagblad, 11/11/08)
- 'De ideeën zijn vaak mooi, maar de consument afwezig'/Verburg roep boer en tuinder op buiten de doos te denken (agropark/Dag van de Toekomst) (Agrarisch Dagblad, 11/11/08)
- Innovatie is veel meer dan technisch vernuft (Dag van de Toekomst) (Boerderij, 11/11/08)
- Innovatie is 99 procent transpiratie (fotonenboer/Dag van de Toekomst) (Nieuwe Oogst ed. Oost, 15/11/08)
- Breeding fish for a sustainable future (innofisk) (eStrategies/Projects Science, Technology and Innovation, najaar 2008)
- Mosselkweek op het vaste land (zilte perspectieven) (Nieuwe Oogst ed. Zuid, 15/11/08)
- Het sprookje van de gelukkige garnaal (Volkskrant, 22/11/08)
- Rampcafé ingericht als palingcentrum (innofisk) (Noordhollands Dagblad ed. Zaanstreek, 18/11/08)
- Begrip voor museum onder Hemeltje (innofisk) (Noordhollands Dagblad ed. Waterland, 19/11/08)
- Waterberging naast cultuurhistorie/Agrarische ondernemers willen Buurderij Haarlemmermeer-Zuid (Haarlems Dagblad ed. Haarlemmermeer, 19/11/08)
- Bedrijvenpark voor visteelt op land (Noordhollands Dagblad edities Schager Courant en Enkhuizer Courant, 22/11/08)
- In 2011 rozen uit drijvende kwekerij van Nieuwerkerker/Glastuinbouw: zoektocht naar geschikte plek voor kas op piepschuim (drijvende kassen) (AD Groene Hart ed. Gouda (24/11/08) en AD Rotterdams Dagblad ed. Oost (25/11/08))
- Polder niet geschikt voor drijvende kas (AD Groene Hart edities Alphen a/d Rijn en Woerden, 24/11/08)
- Denk slim, onderneem duurzaam (Happy Shrimp Farm (Alkmaars Nieuwsblad, 26/11/08)
- Café 't Hemeltje wordt een palingmuseum (innofisk) (Trouw, 26/11/08)
- Onderzoeks- en informatiecentrum glasaal onder rampcafé (Stadskrant Edam-Volendam, november 2008)
- Happy Shrimp verbreedt klantenkring (Visserij Nieuws, 28/11/08)

- SDE flop (De Vries, Courage) (Nieuwe Oogst ed. Oost, 29/11/08)
- Vijf jaar palingonderzoek in voormalige Wir War bar en Blokhuit (website gemeente Edam-Volendam, november 2008)
- Denk slim, onderneem duurzaam! (Happy Shrimp Farm) (Kamerkrant ed. Noordwest Holland, 30/11/08)
- Work is gaming (LTO Noord Glaskracht, Resultaten 2008)
- Fouten in het systeem/Wagemans pleit voor minder consumptie en verduurzaming van de economie (Limburgs Dagblad ed. Zuid Heuvelland en Dagblad de Limburger ed. Parkstad, 02/12/08)
- Nederland presenteert duurzame kas op klimaattop (aardwarmte) (Agrarisch Dagblad, 09/12/08)
- Duurzame kas paradepaardje (AD Haagsche Courant ed. Westland, 09/12/08)
- Bankier en dominee/Wagemans vindt dat Heemskerk daad bij het woord moet voegen (Dagblad de Limburger ed. Mid. Limburg Weert en Limburgs Dagblad ed. Oost Parkstad, 10/12/08)
- Kas als Energiebron op internationale top (Bloemisterij, 12/12/08)
- Drijvende kas zoekt nieuwe ligplaats (Bloemisterij, 12/12/08)
- Ontwerp schip van de toekomst/Battle of Concepts (Noordzeevisserij) (Visserij Nieuws, 12/12/08)
- Duurzaam leven (kas als energiebron) (Friesch Dagblad, 13/12/08 en Het Goede Leven, 19/12/08)
- Kas als Energiebron paradepaardje bij VN (Bloemenkrant, 16/12/08)
- Duurzaam eten (varkensflat) (www.foodlog.nl, 29/12/08)
- Grensverleggend vernieuwen: weerbarstige praktijken (zonneterp) (Bouw IQ, 31/12/08)
- Cradle-to-cradle - Nederland pilotland (Happy Shrimp Farm) (K&E Kantoor & Efficiency, 31/12/08)
- Visbedrijven in Vers top 100 (Happy Shrimp Farm) (Vis Magazine, 31/12/08)
- Betaal boer goed voor onderhoud landschap (buurderij) (Blauwe Kamer, 31/12/08)
- Aequator propageert waterhouderij (De Water, december 2008)

3.5

Lezingen en workshops

- “InnoFisk”. Bijeenkomst georganiseerd door COST en EUREKA. Henk Huizing (Brussel, 17-1-2008).
- “Schaalvergroting: kans of bedreiging?” Raad Landelijk Gebied. Ger Vos (Utrecht, 17-1-2008)
- “Kiemkracht en kennisketenomkering”, stuurgroep KodA (Kennis op de Akker), Rob van Haren (Dinteloord, 22-1-2008)
- “Concept-innovatieprogramma duurzame agro-innovatie”. Workshop LNV. Rob van Haren (Den Haag, 18-2-2008)
- “Courage, grensverleggend vernieuwen in de melkveehouderij”, LTO bijeenkomst Innovatie. Jan de Wilt (Wageningen, 4-3-2008)
- “Vraagarticulatie varkenshouderij”. LTO-workshop, Rob van Haren (Wageningen, 4-3-2008)
- “InnoFisk Pilot Volendam” Bijeenkomst voor ondernemers in de Gemeente Volendam; Henk Huizing (Volendam, 5-3-2008).

- “Optiras a decision support system for potato cyst nematode management” . Deutsche Phytomedizinischer Gesellschaft, Arbeitsgruppe Kartoffel. Rob van Haren (Braunschwieg, 5-3-2008)
- “Presentatie duurzame aquacultuur”. Bijeenkomst georganiseerd door de Provincie Noord-Holland. Henk Huizing (Enkhuizen, 7-3-2008).
- “Kas als Energiebron”. Bijeenkomst Natuurkundig Genootschap Wessel Knoops. Henk Huizing (Arnhem 11-3-2008).
- “Innovatieperspectieven voor het Westland”. Raad van Toezicht, Rabobank Westland. Ger Vos. (Noordwijk, 14-3-2008)
- “Transformations and Regional Development”. College Larenstein. Mathieu Wagemans (Wageningen, 20-3-2008)
- “Ontwerpen we de Toekomst of Herhalen we het Verleden?”. Congres Plattelandsvernieuwing. Mathieu Wagemans (Schoorl, 27-3-2008)
- “Regionalisering als Alternatief”. Congres ‘Regionalisering als alternatief voor neoliberale globalisering’. Mathieu Wagemans (Utrecht, 12-4-2008)
- “Bouwen met groen en glas en Nieuwe Nuts”, Jaarconferentie InnovatieNetwerk. Peter Oei. (Huissen, 17-4-2008)
- “Zoutwater zuivering SEAWACS”. Bijeenkomst georganiseerd door COST en EUREKA. Henk Huizing (Enkhuizen, 21-4-2008).
- “Toekomst van de landbouw en mogelijke consequenties hiervan voor productschappen”. Studiedag PBO georganiseerd door LTO, Rob van Haren (Den Haag, 13-5-2008)
- Organisatie en leiding workshop “De andere eiwiteconomie”. Bijeenkomst Jong LNV. Ger Vos (Emmeloord, 27-5-2008)
- “Algen als duurzame innovatie?”. Conferentie Waarheden en onwaarheden over algen. Jan de Wilt (Dronten, 27-5-2008)
- Organisatie workshop bioraffinage”. Conferentie Bouwen aan de biobased economy in N-Nederland , Rob van Haren (ism NOM) (Groningen, 19-5-2008)
- “Duurzame aquacultuur”. Presentatie voor ondernemers georganiseerd door LTO-Noord. Henk Huizing (Lambertschaag, 29-5-2008).
- “Biocascadering en bioraffinage” , RBB4 bioraffinage symposium. Rob van Haren (Rotterdam, 5-6-2008)
- “Agroparks: Industrial Ecology in Agriculture”. Gastcollege University of Linköping en presentatie voor het bedrijf Tekniska Verken. Jan de Wilt (Linköping, 9 en 10-6-2008)
- “Nieuwe Nuts”. Gemeente Aalsmeer (wethouders en projectontwikkelaars). Peter Oei. (Aalsmeer, 18-6-2008)
- “ Megastallen en duurzaamheid: noodzaak voor systeeminnovatie”. Conferentie Megastallen in Nederland. Jan de Wilt (Arnhem, 18-6-2008)
- “Kiemkracht”. Interreg” Toekomstcongres Eems-Dollard Region (NL-D) , Rob van Haren (Papenburg, 26-6-2008)
- “Kansen voor en Innovaties in Agribusiness” , Nederlandse Maatschappij van handel en nijverheid. Rob van Haren (Groningen., 27-6-2008)
- “Bouwen met groen en glas”. Bijeenkomst Imtech. Peter Oei (Utrecht, 10-7-2008)
- Panellid Expertmeeting Greenports 2040. Bijeenkomst Greenport Nederland. Peter Oei (Naaldwijk, 21-7-2008)

- “Vernieuwing van de Regionale Economie”. Seminar voor ondernemers. Mathieu Wagemans, (Renesse, 5-9-2008)
- “Nederlands industrieel agro-forest bioraffinage cluster”. EU workshop bioraffinage door Kiemkracht en NOM. Rob van Haren (Brussel, 16-9-2008)
- “Cradle to cradle en het SIGN programma”. Jaarlijkse GLAMI congres. Peter Oei (Venlo, 17-9-2008)
- “Enkele strategische vraagstukken rond agrologistiek”. Platform Agrologistiek. Ger Vos (Amsterdam, 19-9-2008)
- “Vernieuwing tussen Stad en Land”. Seminar over stadslandbouw. Mathieu Wagemans (Udenhout, 23-9-2008)
- Panellid over innovatie en duurzaamheid. Energie avond Westland. Peter Oei. (Poeldijk, 24-9-2008)
- “Population dynamics and Decision Support Systems for nematode management in potato”. Internationale planteziektekundige conferentie. Rob van Haren (Kiel, 25-9-2008)
- “Parels in het Landschap, ruimtelijke kwaliteit van de glastuinbouw”. Tuinbouwcongres Zuid Nederland. Peter Oei (Horst, 26-9-2008)
- “Tijd voor Nieuwe Coalities en Bestuurlijke Vernieuwing”. Congres over voortgang plattelandsreconstructie. . Mathieu Wagemans (Den Dungen, 1-10-2008)
- Organisatie Workshop “klimaatreddende bodem”. In kader van creëren van NL-D consortium over Biochar. Rob van Haren (Meppen, 7-10-2008)
- “Toekomst van de landbouw”. Landbouwcommissie van de provinciale staten van de provincie Groningen. Rob van Haren (Groningen, 8-10-2008)
- Organisatie Workshop bioraffinage. LNV, In het kader van Dutch Biorefinery initiative (DBI). Rob van Haren (Utrecht, 14-10-2008)
- “Nieuwe materialen in de light rail naar Stadskanaal”. Bijeenkomst Agenda veenkolonien. Rob van Haren (Stadskanaal, 16-10-2008)
- “Pioneering innovations for sustainable transition of Dutch arable farming”. Conference Transitions towards sustainable agriculture, food chains and peri-urban areas. Rob van Haren (Wageningen, 27-10-2008)
- “Reciprocity as the Basis for a Regional Agricultural System”, Internationaal Congres ‘Agriculture in Transition’ (Wageningen, 28-10-2008)
- “Fotonenboer” Dag van de Toekomst. Henk Huizing en Carel de Vries (Arnhem, 10-11-2008)
- “SIGN Programma 2009 – 2011”. Productschap Tuinbouw. Peter Oei. (Zoetermeer, 11-11-2008)
- “Decentrale energienetwerken en rol van de glastuinbouw” Dutch Power Symposium. Peter Oei (Apeldoorn, 13-11-2008)
- “Bijdrage aan Aanvalsplan Warmte”. Informele klankbordsessie van ministerie van EZ over Energietransitie en warmte. Peter Oei. (Den Haag, 16-11-2008)
- “Nieuwe Nuts en natuurlijke momenten”. Netwerkdag Grensverleggend Vernieuwen. Peter Oei. (Utrecht, 18-11-2008)
- “Het Water Stroomt al, nu wij nog!”. Startbijeenkomst “De Levende Beerze”. Mathieu Wagemans (Oirschot, 1-12-2008)
- “Plattelandsontwikkeling: creativiteit in plaats van herhaling van zetten”. Workshop ‘Creatief Denken’, Leadernetwerk. Mathieu Wagemans (Zwolle, 16-12-2008)

- “Stadslandbouw Amsterdam West”. Presentatie voor bestuurders en ambtenaren van de gemeente Amsterdam. Mathieu Wagemans (Amsterdam, 17-12-2008)

4.

Gezonde Samenleving

4.1 Het thema

Een goede gezondheid is een van de belangrijkste aspecten in het leven. Onderzoek wijst uit dat de meeste mensen een goede gezondheid zelfs op de eerste plaats zetten van belangrijke dingen. Hoewel de levensverwachting hoger is dan ooit, betekent dit niet per definitie dat wij ook gezonder zijn gaan leven. Daarom krijgt het thema 'Gezondheid' een blijvend hoge prioriteit binnen InnovatieNetwerk.

Een goede gezondheid betekent niet alleen een gezond lichaam, maar ook een gezonde geest. Kortom, je prettig voelen in je lichaam en je omgeving. Sommige invloeden hierop zijn relatief makkelijk meetbaar, zoals voeding. Andere factoren zijn vaak wat minder goed meetbaar, zoals de ervaring van de natuur en de omgeving. Van de vele factoren die van invloed zijn op een goede gezondheid, zijn er enkele direct van belang voor agro en groen. Zo ligt er een onmiskenbare relatie tussen voeding en gezondheid. Denk aan overgewicht, voedselallergieën of voedselgerelateerde ziektes. Daarnaast is de beleving van natuur en landschap belangrijk. Eenvoudige zaken zoals de aanblik van een mooi landschap blijken bijvoorbeeld een gunstige invloed te hebben op ons gestel.

Het effect van deze concepten en projecten is moeilijk meetbaar. Op een verbetering van 'de gezondheid' zijn zoveel factoren van invloed dat het onmogelijk is om vanuit agro en groen afzonderlijke veranderingen tot stand te brengen. Daarom werken we zoveel mogelijk samen met andere partijen die een waardevolle bijdrage leveren aan de gezondheid van de samenleving.

Binnen het thema 'Gezonde Samenleving' hebben we vier gebieden

vastgesteld waarin agro en groen een rol kunnen spelen: Fysiek, Geestelijk, Sociaal, Moreel. De innovatieopgaven hebben we geordend naar deze vier dimensies ze kunnen de eerste stap zijn in het ontwikkelen van doorbraakconcepten.

Fysieke gezondheid: naar vitale omgevingen

- Hoe kunnen we gezond leven in een op snelheid en gemak ingerichte wereld?
- Hoe kunnen we bits en bytes combineren met geuren, smaken, tast, fysieke ervaringen? Hoe kunnen we gezond ook gemakkelijk maken?
- Hoe kunnen we omgevingen zó inrichten dat mensen sterker gestimuleerd worden om hun fysieke gezondheid zélf te ‘managen’ – en welke omslagen in agro en groen zijn daarvoor nodig?

Geestelijke gezondheid: naar nieuwe evenwichten

- Hoe kunnen we traagheid een plaats geven in de snelle samenleving?
- Hoe kunnen we nieuwe balansen vinden tussen belevingsuitersten in de leefomgeving – tussen snel en traag, lawaaiig en stil, indrukwekkend en eenvoudig, smaakvol en smaakarm?

Sociale gezondheid: werken aan sociale cohesie en integratie

- Hoe kunnen we invulling geven aan de diversiteit aan belevingsvoorkeuren en welke eisen stelt dit aan agro en groen?
- Hoe kunnen we de energie die ‘vrijkomt’ van sociale diversiteit benutten – welke kansen biedt dit voor agro en groen?

Morele gezondheid: anders omgaan met keuzes en verantwoordelijkheden

- Hoe kunnen we mensen weer zelf verantwoordelijkheid voor morele vraagstukken laten nemen – ook voor hun eigen leefomgeving en in de alledaagse keuzes die zij maken?
- Hoe kunnen we de betrokkenheid van burgers bij morele afwegingen in agro en groen vergroten zonder ‘tussenkomst’ van hogere regelniveaus?

4.2 De concepten

Het thema ‘Gezonde Samenleving’ heeft betrekking op meerdere maatschappelijke domeinen (zorg en welzijn, arbeid, voedsel, groen, wonen, integratie) en brengt daarmee voor de innovatieve concepten een spanning met zich mee: inhoudelijk is ‘verknoping’ van meerdere domeinen een pre, maar voor een effectieve uitvoering is een inhoudelijke, maar altijd pragmatisch overkomende keuze uiteindelijk noodzakelijk. Door die keuze zal het concept – in het licht van de grote integrale problematiek – al snel ‘klein’ overkomen. Bijvoorbeeld: een concept als Streekstations zal het jachtige bestaan van de moderne forens niet aan de wortels aantasten, maar is in dat licht voldoende relevant én praktisch uitvoerbaar. Naarmate de ontwikkeling van de concepten langer duurt, speelt deze spanning ons meer parten. De belangrijkste praktische consequentie die we hieraan voor de portfolio aan concepten verbonden hebben, is dat we concepten die (nog) onvoldoende zicht bieden op tastbare realisatie, sneller dan gebruikelijk zullen stoppen.

In 2009 hebben we in elk geval 11 concepten binnen het thema. In deze ‘portfolio’ bevinden zich nog twee concepten die doorlopen uit de eerste vijfjarenperiode (met als noemer ‘Gezonde voeding’). Deze concepten (‘Oerdis’ en ‘Celebrate Food’) worden in 2009 ook afgerond.

In de loop van 2008 zijn om uiteenlopende redenen drie concepten afgesloten of in de oorspronkelijke vorm afgerond: ‘Calorieënbond’, ‘Eeticons’ en ‘Horkenneppers’. ‘Calorieënbond’ is afgesloten vanwege de toegenomen twijfel over de effectiviteit van calorieën als wapen in de strijd tegen toenemend overgewicht. Het concept vertrekt vanuit een traditionele denkwijze (overgewicht is *het gevolg* van te veel eten en te weinig bewegen) die bij nader inzien geen potentie voor grensverleggend vernieuwen heeft.

‘Eeticons’ sluiten we om een andere reden af: dit concept, zo is in 2008 afdoende bewezen, is vooral vernieuwend als methodiek voor het middelbaar onderwijs (in het algemeen). Daardoor is het primair aan partijen in het onderwijsveld om de verdere ontwikkeling van het concept op te pakken; in 2008 is vooral geïnvesteerd in het vinden van partijen die het stokje over kunnen nemen.

‘Horkenneppers’, tot slot, is afgesloten omdat het niet gelukt is om voldoende interessante vertalingen te vinden voor het domein van agro en groen.

Concept	Innovatieopgave (naar dimensie van gezondheid)	Fase
Bestemming Nieuw Nederland	Sociale	Ontwikkeling/realisatie
Bouwen met Groen en Glas	Fysieke	Realisatie
Debatteren met Stickers	Morele	Realisatie
Celebrate Food	Fysieke	Realisatie
Gezonde wijk	Sociale	Ontwikkeling/realisatie
Gezondheid zonder Grenzen	Sociale	Afronding
Kantine van de toekomst	Fysieke	Ontwikkeling
Oerdis	Fysieke	Realisatie
Samen goed eten	Geestelijke	Ontwikkeling/realisatie
Streekstations	Geestelijke	Realisatie
Waardenpas	Morele	Ontwikkeling/realisatie

Bestemming Nieuw Nederland

Het concept

De openbare ruimten in ons land vormen in potentie een bindende factor in een versnipperde samenleving. Onze samenleving wordt bevolkt door een diversiteit aan mensen met verschillende persoonlijke geschiedenissen en culturele achtergronden. Hoe kunnen we die diversiteit benutten bij het opnieuw doordenken en inrichten van de openbare ruimte in Nederland?

Mensen blijken ondanks verschillende persoonlijke geschiedenissen en culturele achtergronden, dezelfde elementen belangrijk te vinden voor hun omgeving. Het is uitdagend om te kijken in hoeverre gemeenschappelijke verlangens en opvattingen een rol kunnen (gaan) spelen bij het vormgeven van de publieke ruimte. Het concept ‘Bestemming Nieuw Ne-

derland' gaat hiermee aan de slag. De kern is te bepalen wat de gedeelde 'groenwaarden' in een wijk of gebied kunnen zijn, en die tot uitgangspunt te maken van veranderingen in de inrichting en van het gebruik.

Dit houdt in dat bewoners niet langer wordt gevraagd 'wat ze willen' met de openbare ruimte in hun omgeving, om vervolgens met al die verschillende wensen zo goed mogelijk rekening te houden. In plaats daarvan richten we ons op de gedeelde verlangens die onder alle wensen liggen. We laten mensen onder woorden brengen wat de belangrijke elementen van de buitenruimte uit hun jeugd zijn. Uit de resultaten blijkt dat hoe meer mensen vanuit hun eigen ervaringen vertellen, des te meer gemeenschappelijke waarden er uit hun herinneringen naar voren komen. Illustratief hierbij is een onderzoek van Unicef waarbij kinderen uit alle delen van de wereld hun ideale omgeving tekenden. Fascinerend is dat op alle tekeningen precies dezelfde elementen te zien waren: een zon, een boom en een vogel of een vlinder.

Het erkennen en opzoeken van deze gedeelde waarden kan een doorbraak betekenen in de kijk op de inrichting, het gebruik en het beheer van de openbare ruimte. Een buitenruimte die universele waarden vertegenwoordigt, kan dan een verbindende schakel zijn tussen culturen en mensen. Een klein voorbeeld: het humeur van ieder mens, ongeacht zijn/haar cultuur, leeftijd of geslacht, wordt positief beïnvloed door het ruiken van lekkere geuren. Daarop kan worden ingespeeld met eenvoudige ingrepen zoals geurplekken in grote steden, bestaande uit een simpel bankje omgeven door welriekende planten en kruiden zoals sering, rozen of lavendel. De mogelijkheden zijn legio; ingegeven door de universele waarden die voor iedereen belangrijk zijn, ongeacht persoonlijke en culturele geschiedenis. Een belangrijke bijkomstigheid van deze aanpak is dat mensen de openbare ruimte op deze manier zullen ervaren zoals deze bedoeld is: als van de gemeenschap, en niet als 'van de gemeente'.

Stand van zaken

De eerste, sterk verkennende fase van dit concept is afgerond in de vorm van een rapportage van de bustour Bestemming Nieuw Nederland en de ontwerpateliers. De rapportage is op twee manieren vormgegeven: een InnovatieNetwerk-rapport ('Bestemming Nieuw Nederland: Een kleurrijk perspectief op de inrichting van de publieke ruimte', rapport 08.2.179) en een video (gelijknamige titel).

De inhoudelijke conclusie uit dit verkennende traject is: in het vervolg niet focussen op multiculturele verschillen, maar op universele waarden die mensen verbinden aan de buitenruimte. We kiezen voor de invalshoek van de (jeugd)herinneringen aan de openbare buitenruimte om vervolgstappen te zetten; deze invalshoek kwam in de verkenning naar voren als het meest krachtig. We hebben het aanbod gekregen om deze invalshoek praktisch uit te voeren in een deel van de wijk Wielwijk in Dordrecht, die onderwerp is van ingrijpende herstructurering en renovatie. In deze wijk ligt een stuk grond dat een aantal jaren braak zal liggen en daarmee als letterlijke experimenteerruimte kan dienen voor manieren om de sociale kracht van groene buitenruimte te benutten. Het aanbod kwam van de gemeente Dordrecht en de betrokken woningbouwcorporatie (Woonbron).

Voor de uitvoering is contact gezocht met landschapsarchitect Hans Pijls, ook deelnemer aan de bustour Bestemming Nieuw Nederland. Hij heeft een plan van aanpak opgesteld dat is besproken met en on-

derschreven door diverse partijen in de betreffende wijk. Inhoudelijk is een verbinding gelegd met eerdere initiatieven (elders in het land) rond zogeheten 'buurtreminiscenties'. Daar worden verhalen met jeugdherinneringen van buurtbewoners uit alle windstreken verzameld en verdeeld. In ons project, met als *werktitel* 'Herinnering voor Nieuw Nederland', zal dat deels ook gebeuren, en wordt ook de vervolgstap gemaakt: welke elementen uit die verhalen kunnen de openbare ruimte van nu versterken, interessanter maken voor de bewoners?

Bouwen met Groen en Glas

Het concept

Dit nieuwe bouwconcept combineert de energietechnieken uit de energieleverende kassen met de voordelen van planten voor mensen. Hierdoor is veel meer daglicht in gebouwen nodig dan nu over het algemeen het geval is. De voordelen voor de glastuinbouw zijn: het verhogen van afzetpotentieel door strategische uitbreiding van de markt, het communiceren over de positieve effecten van planten, en het verbeteren van het imago van de tuinbouw door technieken uit de glastuinbouw in de gebouwde omgeving in te zetten. Voordelen voor de samenleving zijn: een fors lager energieverbruik in de gebouwde omgeving (energieleverende gebouwen), betere luchtkwaliteit door luchtzuiverende planten, sneller herstel en beter functioneren door meer daglicht en groen in de zorgsector (*healing environment*), een betere leeromgeving, een ontstressende werking in kantoren en woningen.

Stand van zaken

De eerste druk van het boek 'Bouwen met Groen en Glas' kwam in november 2007 uit en was snel uitverkocht. De tweede, ongewijzigde herdruk is naar verwachting begin 2009 uitverkocht. Eind 2008 zijn we daarom gestart met de redactie van een uitgebreide derde druk. De Agrarische Hogeschool Dronten heeft zich laten inspireren door het boek 'Bouwen met Groen en Glas' voor haar nieuwbouw voor 1200 studenten. Het ontwerp met de lokalen en overige faciliteiten in een hoge kas is in 2008 aanbesteed.

Met diverse projectontwikkelaars zijn projecten opgestart, waaronder in Amsterdam-Noord, Aalsmeer en Nijmegen. Naar aanleiding van de ontwerpen voor kaswoningen is de Smart Skin ontwikkeld, een meerlaagse wand of dak van polycarbonaat of glas met een aantal warmte-wisselaars erin, die zowel duurzame koude als warmte kunnen oogsten en tegelijkertijd bouwmodule zijn.

Eind 2008 is opdracht verleend aan drie ontwerpers om met vernieuwende ontwerpen te komen voor groene wanden in gebouwen (*vertical gardens*). Onderdeel van 'Bouwen met Groen en Glas' is namelijk het Greenwall-systeem voor huishoudens en kantoren. Nu woningen steeds smallere vensterbanken krijgen, is het interessant hoe je een modulair systeem kunt ontwikkelen waarin verschillende potmaten te combineren zijn tot een groene wand met automatische bevochtiging. Zeger Reyers (een kunstenaar die de Ouborg-prijs voor zijn oeuvre ontvangen heeft), Douwe Hibma (Doordouwe), en Koos Zuidgeest (Zuidkoop) hebben opdracht gekregen om nieuwe systemen te ontwerpen.

‘Bouwen met Groen en Glas’ heeft veel media-aandacht gekregen. Daarnaast zijn er presentaties verzorgd voor circa 110 architecten bij twee bijeenkomsten van de BNA (Bond Nederlandse Architecten) en voor de NVB (Nederlandse Vereniging van Bouwprojectontwikkelaars). Met Aldus Bouwinnovatie en de Stichting Living Daylights (stichting die het gebruik van daglicht wil bevorderen in de bouw) is een samenwerking opgestart voor een grootschalig implementatieprogramma. Dit programma zal niet alleen door InnovatieNetwerk gedragen moeten worden, maar ook door marktpartijen.

Celebrate Food

Het concept

‘Celebrate Food’ wil consumenten verleiden om vaker te kiezen voor verse, smakelijke, gezonde én verantwoord geproduceerde voeding. Om dit te bewerkstelligen zoekt InnovatieNetwerk naar wegen om deze hoogwaardige voeding, die dan bij voorkeur bestaat uit regionale producten (vanwege hun versheid en kleine ecologische voetafdruk), een prominentere plaats in winkels en (super)markten te doen krijgen.

Om verantwoord koopgedrag in deze richting te stimuleren, worden de volgende stappen ondernomen:

- 1) Consumenten prikkelen tot het maken van een verantwoorde keuze. Hiervoor wordt met verschillende specialisten samengewerkt. Zo zullen psychologen, sociologen, marketingspecialisten, ontwerpers en vele andere partijen samen aan een bruikbaar voorstel werken. Het concept dat hieruit voortkomt, moet zowel toepasbaar zijn in geheel nieuwe formules als in bestaande winkels en supermarkten.
- 2) Het ontwikkelen van businessmodellen die het interessant maken voor lokale of regionale producenten om deel te nemen aan een (super)markt of detailhandelsformule. Dit leidt tot korte handelswegen en daarmee tot een geringere belasting van het milieu. Daarnaast krijgen regionale producenten door deze korte handelslijnen een eerlijke prijs voor hun producten (fair trade).
- 3) De ontwikkeling van een Europees referentiekader voor duurzame en gezonde voeding. Dit kader moet het uiteindelijk mogelijk maken om de maatschappelijke betrokkenheid van retailorganisaties per land te toetsen. Daarmee zetten we in op een grotere maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven. Om zo’n referentiekader te initiëren, wordt een netwerk van Europese consumentenorganisaties opgezet, eventueel met behulp van Europese fondsen.

Stand van zaken

De Strategic Development Group (SDG) heeft in onze opdracht een aantal businessmodellen uitgewerkt voor realisatie van ‘Celebrate Food’. De publicatie hiervan heeft, na enkele maanden, geleid tot reacties van twee partijen die geïnteresseerd zijn in investering in het concept. Interessant is dat de twee reacties uit zeer verschillende contexten komen: één uit een achterstandswijk in een grote stad (‘Celebrate Food’ zou hier een rol kunnen spelen in sociale integratie en activering) en één uit de supermarktwereld (het concept zou hier model kunnen staan voor een geheel nieuwe formule van die keten). Om de gesprekken hierover verder te brengen, is DoornRoos in onze opdracht gaan werken aan beeldsimulaties van ‘Celebrate Food’ in de praktijk.

Het concept

‘Debatteren met Stickers’ brengt jongeren en levensmiddelenfabrikanten met elkaar in discussie over het assortiment in winkels (met de nadruk op supermarkten). Met dit concept willen we jongeren ‘terug laten praten’ tegen producenten; zij zijn niet langer (alleen) een marketingdoelgroep.

Reclamespotjes en verpakkingen van voedingsmiddelen doen vaak allerlei beloftes. Zo bestaan er koekjes die je makkelijk de hele dag door kunt eten en chocoladerepen die je net even de extra energie geven die je nodig hebt. Om jongeren te helpen om via dit concept kritisch te kijken naar voeding en de verschillende marketingtechnieken van fabrikanten, wordt een tweetal speerpunten ontwikkeld en getoetst. Dit zijn:

- Voor het ontwikkelen van een kritische kijk: een jongerenplatform met de werknaam ‘The Angry Young Consumers’,
- Voor het signaleren en reageren in de vorm van acties: een stickeractie onder de naam ‘Retour afzender’.

Hiermee krijgt ‘fair trade’ een dubbele betekenis. Het gaat niet alleen om een eerlijke behandeling van de producenten en leveranciers, maar ook om een vorm van eerlijke informatieverstrekking aan afnemers. Daardoor zijn zij in staat om bewust hun waardering of afkeer van een product te kunnen geven.

Vanuit het platform dat de basis vormt, worden de verschillende acties opgezet. Dat kan bijvoorbeeld een stickeractie zijn in een supermarkt (die hiervoor vanzelfsprekend toestemming heeft gegeven). Een groep van ‘Angry Young Consumers’ gaat de supermarkt in en beoordeelt producten op de informatie die op de verpakking staat. Discussie worden vooral online gevoerd, op de website van ‘The Angry Young Consumers’. Deze website moet een levendig discussieforum worden voor zowel jonge consumenten als fabrikanten.

Stand van zaken

Judith Klute (ZOZ Concepts) en Francien Knorringa (Concepts To Go) hebben de inhoudelijke verkenning op weg naar een platform afgerond in de vorm van twee videoverslagen. De eerste voorbereidingen voor de inrichting van het platform zijn gestart, inclusief werving van kwartiermakers en potentiële sponsors.

Het concept is op een discussiebijeenkomst gepresenteerd en besproken bij LNV (directie VD). De deelnemers waren positief over de gekozen insteek en wilden graag op de hoogte blijven van ontwikkelingen.

Gezonde Wijk

Het concept

Gezondheidsproblemen ontstaan steeds vaker door een combinatie van een ongezond voedingspatroon en te weinig beweging. Via diëten, sportprogramma's en allerlei vormen van voedings- en gezondheidsvoorlichting wordt geprobeerd dit proces te keren. Maar ondertussen ontwikkelt de leefomgeving zich in een heel andere richting: die prikkelt steeds minder tot bewegen en tot andere voedingspatronen. Het concept 'Gezonde Wijk' is erop gericht om de alledaagse leefomgeving zó anders in te richten dat deze juist wél stimuleert tot gezonde leefstijlen.

Het concept 'Gezonde Wijk' zoekt naar oplossingen om de directe leefomgeving gezond(er) te maken. Het is bewezen dat groen in de directe woonomgeving positieve invloed heeft op mensen. Zo zijn mensen met een groengebied in de nabijheid eerder geneigd om te gaan wandelen of hardlopen. Daarnaast heeft de beleving van groen een positieve werking op onze geestelijke gezondheid. Maar er is meer dan de aanwezigheid van groen. Er moet ook worden gekeken naar bijvoorbeeld de inrichting en de toegankelijkheid van wijken. Hiervoor werkt InnovatieNetwerk samen met meerdere partijen, zoals projectontwikkelaars, gezondheidsinstellingen, kunstenaars en architecten. Allemaal partijen die een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan een 'slimme wijk', waar een gezonde leefstijl makkelijk en aantrekkelijk wordt: samen of alleen. Er wordt binnen het thema 'Gezonde Wijk' niet alleen gekeken naar de wijk, maar ook naar de omgeving. Want in de omgeving liggen vaak aantrekkelijke mogelijkheden die nauwelijks worden benut.

Stand van zaken

Na de inventariserende fase die uitgevoerd is door het NIGZ, zijn drie 'Gezonde Wijk'-pilots – of beter: proeftuinen – gestart in Enschede, Eindhoven en Alphen a/d Rijn. Doel hiervan was om met een team landschapsarchitecten, en mensen van woningbouwcorporaties en de gemeente te werken aan praktisch realiseerbare ideeën voor een wijk-inrichting. De overkoepelende ambitie is te komen tot een uitnodigende buitenruimte die mensen prikkelt om erin te vertoeven en om actief deel te nemen aan het beheer. Deze ambitie valt in goede aarde bij alle partijen waar we mee in contact zijn gekomen; aandacht voor de gezondheidskanten van de fysieke inrichting van wijken is nog zwaar onderontwikkeld.

Eerst is onder leiding van Noud te Riele van Storm CS gewerkt aan de vorming van ontwerpteam, vervolgens werkenderweg aan uitvoeringsteam. Elke pilot heeft een eigen benadering. In de Enschede-pilot is gekozen voor een co-creatieaanpak waar kinderen het initiatief hebben. Samenwerkende partijen zijn DLA+, Mobillion, DynaVision, woningbouwvereniging Woonplaats, en gemeentelijke organisaties in de wijk Stroinkslanden (het afgeleide concept heet hier 'Buitenkind'). In Eindhoven is door buro Lubbers en woningbouwvereniging Trudo gewerkt aan de introductie van groenelementen in de wijk Botenbuurt. De elementen zijn zó ontworpen dat deze waardeverhogend werken voor individuele woningen, en daarmee aantrekkelijk zijn voor eigenaren. In Al-

phen a/d Rijn heeft DS Landschapsarchitecten gekozen voor zeven concrete acties die kinderen (en hun ouders) prikkelen tot activiteiten buitenshuis ('Zevenklapper'). De pilots zijn in 2008 afgerond.

Gezondheid zonder Grenzen

Het concept

Kern van het concept is het daadwerkelijk opzetten van een fysiek/virtueel gezondheidscentrum met een grote diversiteit aan preventieve en curatieve gezondheidsbenaderingen. In de gezondheidszorg in westerse landen domineert de *science based* curatieve benadering. Andere curatieve en preventieve gezondheidsbenaderingen zijn weliswaar aanwezig, maar versnipperd en veelal zeer marginaal. We hoeven hierbij dus niet alleen te denken aan alternatieve geneeswijzen uit tientallen culturen. Denk bijvoorbeeld ook aan het effect dat goede voeding heeft op het fysiek en geestelijk welbevinden van jongeren en volwassenen. Dit effect is bewezen, maar toch blijkt het lastig om goede voeding als preventieve strategie in te zetten in het onderwijs, de ouderenzorg en het gevangeniswezen. Denk ook aan het gezondheidseffect van verblijf in natuurgebieden en andere landschappelijke omgevingen.

Door het aanbod van uiteenlopende gezondheidsbenaderingen in een centrum te bundelen, kan een omslag gerealiseerd worden van specialistische gezondheidszorg naar een integrale gezondheidsbeleving.

Stand van zaken

In 2007 is gestart met het houden van tien interviews bij uiteenlopende, uitgesproken mensen die actief zijn in de brede wereld van de gezondheid en gezondheidszorg. De geïnterviewden zijn Anne Lutje Schipholt, Bart de Haas, Stella Braam, Irene van Lippe–Biesterfeld, David Oei, Hans van Beek, Thomas van Slobbe, Inez de Beaufort, Jord Neuteboon en Wilfried Minne. De interviews laten zien dat er verschillende invalhoeken zijn om gezondheid en gezondheidszorg te benaderen en vanuit verschillende behoeftes invulling te geven aan de vormgeving van zorg voor gezondheid. Eind 2008 zijn de interviews afgerond en tekstueel toegankelijk gemaakt door publicist Stella Braam, onder meer auteur van het boek 'Ik blijf thuis'. Noud te Riele heeft vijf vergezichten uit de interviews gedestilleerd die als inspiratiebron voor implementatie kunnen dienen. De beschreven vergezichten – nog rudimentair beschreven – hebben als titel meegekregen 'Heel de mens', 'TomTom Gezondheid', 'Weet wat je eet', 'De stad gezond' en 'Intensivering zorgtoerisme'.

Vanuit de huidige analyse en in de huidige vorm biedt het concept nog weinig concrete handvatten voor voortzetting. De uitwerkingen hebben ons goed beschouwd eerder verder weg dan dicht bij een nadere invulling van een centrum voor integrale gezondheidsbeleving gebracht. Verschillende aspecten die zijn aangestipt en beschreven, kunnen in 2009 niettemin leiden tot concrete innovatieve concepten die voldoende relevant zijn voor het LNV-domein.

Kantine van de toekomst

Het concept

Bij de meeste beroepsopleidingen (van middelbaar tot hoger) waar voedselbereiding een onderdeel is van het curriculum, staat de maal-

tijdvoorziening (vooral bij de lunch en de kleine pauzes) los van het onderwijs. In veel gevallen is deze uitbesteed aan een cateringbedrijf. Hierdoor kan het gebeuren dat leerlingen onderwijs krijgen in duurzame voeding en een lunch gebruiken die dat allerm minst biedt. Het omgekeerde kan ook: het cateringbedrijf spant zich in om duurzame voeding aan te bieden, maar ziet dat niet beloond door de klant-leerlingen. Dat terwijl de gezamenlijke schoolmaaltijd dé gelegenheid is om het geleerde in praktijk te brengen. ‘De kantine van de toekomst’ (een nog te vlakke werktitel van het concept) wil de scheiding tussen aanbieder en gebruiker doorbreken door de maaltijdvoorziening integraal onderdeel van het onderwijs te maken. De kantine (en de bijbehorende keuken) wordt een bijzonder leslokaal, en een deel van het onderwijsprogramma komt in het teken te staan van de gezamenlijke maaltijd. Ofschoon dit concept toegesneden is op (deels) voedselgerelateerde beroepsopleidingen, verwachten we dat het inspiratie kan bieden voor andere onderwijstypes.

Stand van zaken

Het idee voor dit concept is ontstaan in een bijeenkomst met Frederike Praasterink van de HAS Den Bosch, die op haar beurt geïnspireerd was geraakt door de concepten ‘Celebrate Food’ en ‘Samen Goed Eten’. Hierop is samenwerking gezocht met patron cuisinier Eric van Veluwen en de partij die nu catert op de HAS. Met hen, en anderen binnen de HAS, is een plan van aanpak ontwikkeld om de eigen productie van de school te gebruiken voor de catering van de kantine van de school. In zo’n ‘Kantine van de Toekomst’ worden dan ook de faciliteiten van de Food Design-afdeling van de school (verwerking, presentatie en verkoop) opgenomen. Dat betekent dat er een fraaie leeromgeving met een veel betere binding met de praktijk wordt opgezet. De verwachting is dat deze aanpak de leerlingen zal aanzetten tot een bewuster en gezonder eetgedrag.

Oerdis

Het concept

‘Oerdis’ reconstrueert het menu van onze verre voorouders om zo gezonde voeding onder de aandacht te brengen. Want we eten ongezond. Ons huidige voedingspatroon is volledig vervreemd van het ‘oerdieet’ en steeds vaker hebben ziektes en lichamelijke klachten te maken met ons eetgedrag. Aan de hand van uitgebreid wetenschappelijk onderzoek (onder meer archeologisch, antropologisch, etnografisch) kan in beginsel het ‘dieet’ van onze voorouders worden gereconstrueerd. Met die kennis kan vervolgens door voedingsdeskundigen een ‘archetypische’ menukaart worden opgesteld. Deze reconstructie kan een goed beeld geven van de samenstelling van het ‘oermenu’. Mensen moeten suggesties uit Oerdis makkelijk kunnen opnemen in hun dagelijkse leven. Daarom komt de nadruk van het concept ‘Oerdis’ te liggen op de praktische invulling ervan. Uiteindelijk moet dit leiden tot een gezonder voedingspatroon. Want hoewel wij in de loop van de evolutie qua biochemie weinig van onze voorouders verschillen, zijn we qua eetgedrag volledig van hen vervreemd.

Stand van zaken

Alle teksten voor het ‘Oerdis’-boek zijn door Joosje Noordhoek geredigeerd tot een goed leesbaar verhaal met een duidelijke boodschap. In

een workshop met een aantal voedingsjournalisten, archeologen, voedingsexperts en een fooddesigner is aan de hand van deze teksten getoetst of de ideeën achter het concept 'Oerdis' door hen kunnen worden onderschreven. Daarvoor is gekeken naar de voedselbronnen en het eetpatroon van Aborigines, Inuit, natuurvolkeren in de savanne en de veel oudere Cro-Magnons. Het blijkt dat de natuurproducten die deze groepen nuttig(d)en, beter aansluiten bij de constitutie van de mens dan het merendeel van ons huidige voedselaanbod, en dat ze daarom hoogstwaarschijnlijk ook gezonder zijn. Een kwantitatieve reconstructie waarmee een Oerdis-voedselpiramide naar voorbeeld van de piramides van het Amerikaanse USDA zou kunnen worden opgesteld, is op basis van beschikbare kennis niet tot in de finesses haalbaar. Omdat er tussen alle betrokkenen binnen het concept 'Oerdis' nu een behoorlijke consensus bestaat over de stelling dat een paleolithisch dieet is aan te bevelen omdat zo'n dieet het beste aansluit bij onze oorspronkelijke voedingsbehoeften (ook de Amerikaanse auteur Cordain is daar bijvoorbeeld stellig over), kan Oerdis worden opgevat als een benchmark voor 'gezond'. Daar is ook behoefte aan omdat er veel invullingen bestaan van dit containerbegrip zonder dat duidelijk is wat 'gezond' nu eigenlijk is. Met deze notie is aan topkok Eric van Veluwen en diëtiste Karine Hoenderdos gevraagd voor het 'Oerdis'-boek recepten en menu's te ontwikkelen die gebaseerd zijn op het menu van de oermens. Dat betekent niet dat er alleen oervoeding wordt verwerkt, maar dat er aansluiting is met het huidige voedselaanbod. Ook worden graan- en zuivelproducten toegepast, zij het mondjesmaat. Met het Nederlands Openluchtmuseum is afgesproken dat het 'Oerdis'-boek in coproductie met InnovatieNetwerk wordt uitgebracht en via de boekhandel wordt aangeboden.

Er werd al vastgesteld dat er bij de diverse betrokkenen bij het concept consensus bestaat dat een paleolithisch dieet voor ons inderdaad gezond is. Daarvoor is echter nog geen goede wetenschappelijke onderbouwing op basis van experimenten. Wel heeft de Universiteit van Lund in Zweden proeven gedaan met paleolithische voeding voor varkens, en dat zou een positief effect hebben. Betrokkenen uit het 'Oerdis'-netwerk zijn in overleg over het opzetten van een trial met 'oervoeding' in type 2 diabeten, aanvankelijk met softe eindpunten. Een dergelijk project kan het best plaatsvinden in een multidisciplinair team met expertise in meerdere disciplines/universiteiten. Dat idee wordt nu verder uitgewerkt.

Samen Goed Eten

Het concept

'Samen Goed Eten' brengt het belang van een goede maaltijd in goed gezelschap onder de aandacht. Want een gezamenlijk genoten lekkere maaltijd, zo wijst onderzoek uit, heeft een positieve invloed op mensen. Toch blijkt dit in de praktijk nauwelijks te realiseren. Collectieve maaltijdvoorzieningen – als ze er al zijn – worden nu sterk gedomineerd door efficiency (gaarkeukens, etc.). Eten wordt in dit geval meer beschouwd als 'voeding' dan als 'maaltijd' en is bovendien vaak een individuele aangelegenheid. Vanuit sociaal-maatschappelijk oogpunt heeft deze benadering een keerzijde. Zo zijn er aanwijzingen dat ouderen hun eetlust terugkrijgen, zieken sneller beter worden en kinderen gezonder gaan eten, wanneer er meer aandacht aan de maaltijd wordt

besteed. Het gaat dan om wat men eet, maar zeker ook om hoe men het eten ervaart. Ambiance en gezelschap zijn hierbij van groot belang. Na de succesvolle introductie van Smaaklessen, is de discussie rond de kwaliteit van eten en de kennis van eten bij kinderen in sneller vaarwater gekomen. InnovatieNetwerk voelde de behoefte om hierop verder te bouwen en op een meer structurele manier te kijken naar de rol die 'Samen Goed Eten' kan spelen in collectieve omgevingen zoals scholen, ziekenhuizen en zorginstellingen.

Met het project 'Samen Goed Eten' wil InnovatieNetwerk bijdragen aan het doorbreken van deze geïndividualiseerde eetcultuur. Het is onze ambitie om concepten te ontwikkelen waarbij de invulling van de gezamenlijke maaltijd wordt 'herontdekt'. Concepten waarbij ruimte is voor denken in meerwaarde van samen eten. We kijken goed naar voorbeelden in de praktijk waar 'Samen Goed Eten' wél van de grond komt: wat kunnen we leren van die goede uitzonderingen om te zorgen dat 'Samen Goed Eten' overal de regel wordt? Hoe kunnen we een structurele basis aan die initiatieven geven?

Stand van zaken

In eerste instantie hebben de activiteiten zich gericht op samen goed eten in de genoemde drie 'collectieve kanalen': scholen, ziekenhuizen, zorginstellingen. Na gesprekken met de betrokkenen is besloten om de aandacht voorlopig te richten op één specifiek kanaal: basisscholen. Dit vanwege de grote verschillen tussen die kanalen in organisatorische en maatschappelijke context van de voeding.

In januari 2008 is een eerste bijeenkomst geweest met ongeveer dertig betrokkenen uit het basisonderwijs. Doel was het genereren van ideeën voor manieren om te zorgen dat basisscholieren beter gevoed de schooldag doorkomen. De tastbare resultaten van de workshop zijn toegankelijk gemaakt via www.samengoedet.nl.

Naar aanleiding van deze bijeenkomst, en op initiatief van VWS-medewerkster Ria Westendorp, is verbinding gelegd met het recent opgerichte Centrum voor Gezond Leven, een VWS-instituut die is gestationeerd bij het RIVM. Binnen dit CGL is 'De Gezonde School' een belangrijk programma.

Uit de vele gesprekken die we in dit kader hebben gevoerd, komt helder naar voren dat er her en der op basisscholen pogingen ondernomen worden om de scholieren goed (en samen) te laten eten. Het zou dan ook niet zo moeilijk moeten zijn om meer goede voorbeelden te vinden. Tegelijk is ook helder dat de goede voorbeelden nog zeer in de minderheid zijn en dat een grote groep kinderen, ouders en andere betrokkenen naarstig zoeken naar uitvoerbare en levensvatbare vormen van maaltijdvoorziening. Mensen willen graag aandacht voor samen goed eten tussen de schoolmomenten, maar weten niet hoe dit te realiseren. Omdat dit ook een vaak genoemd issue was op de bijeenkomst in januari 2008, zijn we gaan investeren in de ontwikkeling van een instrument hiervoor: een 'navigatie-instrument' voor lunches op basisscholen – een wegwijzer die ouders, scholen, gemeentes en andere belanghebbenden kunnen gebruiken als zij iets willen doen aan schoollunches, en die zowel naar laaghangend fruit als naar verder weg liggende mogelijkheden 'verwijst' (waaronder doorbraakvernieuwingen). Hiertoe is in juni een eerste ideeënworkshop belegd met een klein, maar naar achtergronden gemengd gezelschap. Op basis hiervan hebben we de terms of reference kunnen opstellen voor partijen die zo'n

instrument kunnen ontwikkelen. Een klein aantal partijen is uitgenodigd om een eerste offerte in te dienen.

Met Ria Meijvogel van het IOS (Instituut voor Ontwikkeling van de Schoolkinderopvang) is overeengekomen dat zij ten behoeve van 'Samen Goed Eten' gaat formuleren hoe een 'keurmerk' er (inhoudelijk) uit kan zien voor tussenschoolse opvang die het samen goed eten wél goed geregeld heeft, en wat voor training voor opvangouders hierbij hoort.

Het merendeel van de hierboven beschreven activiteiten is uitgevoerd in samenwerking met Edith Bentvelsen van bureau Ment.

Streekstations

Het concept

Het concept 'Streekstations' maakt substantiële regionale afzet voor regionaal geproduceerde producten mogelijk. Gebruikmakend van bestaande consumentenstromen, de automobilist die zich dagelijks over de Nederlandse snelweg door het landschap beweegt, is een Streekstation de schakel tussen vraag en aanbod.

'Streekstation' staat er in grote letters op het bord langs de snelweg. Na de afslag is het nog een paar honderd meter tot die prachtige winkel waar het binnen geurt naar kwaliteitsproducten uit de regio. In het Streekstation kunnen consumenten niet alleen verse groente en fruit kopen, maar ook jam en honing en zuivelproducten zoals kaas. Voor lokale boeren en andere ambachtslieden vormt de winkel een prachtig afzetkanaal. Consumenten kunnen er de sfeer van de regio letterlijk proeven en opsnuiven. Zelfs het landschap wordt er beter van. Een Streekstation – het is eigenlijk zo vanzelfsprekend.

Uitgangspunten voor een Streekstation zijn:

- Bevindt zich langs de snelweg en is zeer toegankelijk,
- Meer dan 50 procent van de productomzet komt uit een straal van 50 km (de regio),
- De consument komt via de producten in contact met de regio,
- Boeren en ambachtelijke ondernemers zijn direct betrokken,
- Bevordert duurzame landbouw in het achterland,
- Levert een bijdrage aan de diversiteit en kwaliteit van het landschap.

Stand van zaken

In 2007 heeft het LEI een praktische verkenning uitgevoerd waarin de wereld van de snelweg en de wereld van het agrarisch achterland zijn vergeleken en bij elkaar zijn gebracht. Deze verkenning heeft geleid tot verschillende formulebeschrijvingen waarbij een korte keten tussen de ambachtelijke producenten en de consumenten die zich langs de snelweg begeven, centraal staat.

In de eerste helft van 2008 zijn gesprekken gevoerd met private en publieke partijen over het vestigen van Streekstations. Deze gesprekken leidden tot aanscherping van de formules:

- De optie om te beginnen bij het ombouwen van een pompshop naar een Streekstation is losgelaten. De associatie pompshop geeft extra weerstand en, belangrijker nog, doet afbreuk aan de omslag die wij willen bereiken.

- De verkoop van regionale producten alleen is niet voldoende om voldoende klanten te trekken die stoppen op hun weg over de snelweg. Een Streekstation koppelen aan andere diensten en activiteiten die gebruik (gaan) maken van de bestaande stroom mensen op de snelweg, vergroot de kans op succes.
- Het aanbod in een Streekstation moet zich onderscheiden van het aanbod van de betere supermarkt door het ruime aanbod aan verse en verwerkte kwaliteitsproducten uit de regio.
- Ieder Streekstation kent een aantal gemeenschappelijke uitgangspunten maar is uniek in aanbod en vormgeving. Hierdoor kunnen verschillende partijen een Streekstation opzetten, bijvoorbeeld voortbouwende op een bestaande bedrijfsactiviteit, en kunnen zij de regionale identiteit herkenbaar positioneren.

Op drie locaties in en rond de Randstad zijn partijen gevonden die geïnteresseerd zijn in realisatie van het concept op middellange termijn:

- In de regio Utrecht aan de A27 bij Houten hebben de gesprekken over het koppelen van een Streekstation aan het Recreatief Transferium Hollandse Waterlinie geleid tot het opnemen van deze mogelijkheid in het projectplan van het Transferium. Momenteel doen MKB-adviseurs onderzoek naar de haalbaarheid in retailtermen van het vestigen van een Streekstation in de vorm van een Landmarkt.
- In de regio Amsterdam aan de A7 is een stap gezet naar het verbinden van Streekstations aan een multifunctioneel dienstencentrum. Samenwerkingspartner is stichting Ruraal Park. Het benoemen en adresseren van planologische aspecten en het zichtbaar maken van de impact van het Streekstation op de ondernemers uit de regio heeft de volle aandacht.
- Voor realisatie van Streekstations in de regio Groene Hart zijn momenteel gesprekken gepland. Met partners actief rond Gouda (A12) en Den Haag/Rotterdam (A13) zal worden gekeken of activiteiten en ambities kunnen worden gebundeld. Gesprekspartners zijn onder anderen Hans Sytsema (Groen Service Holland) en Hans Verlinden (Midden Delfland).

Naast bovenstaande heeft DLG in opdracht van InnovatieNetwerk een rapport uitgegeven met daarin drie voorbeelden van niet-alledaagse initiatieven langs de snelweg. Het bevat ook tips en aandachtspunten en kan door iedereen die een Streekstation wil opzetten, worden gebruikt.

Waardenpas

Het concept

Iedereen heeft zijn eigen morele waarden. De ene persoon drinkt Max Havelaar-koffie, maar geeft wat minder geld uit aan ecoproducten, de andere persoon drinkt huismarktkoffie maar wil per se onbespoten groente en fruit. Beide personen hebben hun eigen morele voorkeuren. Het is echter niet altijd eenvoudig om een keuze te maken. Er zijn weliswaar vele keurmerken die consumenten hierbij van dienst zijn, maar op de gemiddelde verpakking van een product staat maar weinig (begrijpelijke) informatie over bijvoorbeeld de herkomst, de productiemethode, de milieubelasting, enzovoorts.

Door 'waarde-informatie' toe te voegen aan producten, kunnen consumenten hun koopgedrag bijhouden. Dit gebeurt allereerst door online via een vragenlijst de persoonlijke waarden te toetsen. Dit levert een profiel op dat laat zien wat zij nu echt belangrijk vinden. Vervolgens wordt na elke betaling met de Waardenpas, informatie opgeslagen over de verschillende producten. Thuis kan vervolgens de pas worden uitgelezen, waardoor direct zichtbaar wordt of de aankopen overeenkomen met het 'morele profiel' dat is opgeslagen. Consumenten kunnen hierdoor eenvoudig achterhalen of aankopen voldoen aan hun persoonlijke eisen. Uiteindelijk zorgt deze transparantie ervoor dat zij tijdens het winkelen makkelijker een bewuste keuze kunnen maken.

De Waardenpas maakt het daarmee voor consumenten makkelijk om een moreel verantwoorde keuze te maken bij hun aankopen. Door toegevoegde informatie aan producten kunnen consumenten via deze betaalpas controleren of hun koopgedrag overeenkomt met hun persoonlijke waarden. In discussies over verduurzaming van landbouw en voedsel komen we niet verder dan vast te stellen dat er een spanning is tussen burger en consument ('De burger wil verantwoorde producten, maar koopt de consument die ook?'). Terwijl we weten hoe lastig het is om die inspanning inzichtelijk en hanteerbaar te maken voor de mensen zelf. Met een Waardenpas zien mensen in welke mate die spanning ook voor hen zelf geldt en wat zij eraan kunnen (en willen!) doen. Een Waardenpas individualiseert daarmee een dilemma dat nu nog blijft steken in abstracties en morele appels.

Stand van zaken

Veel energie is gaan zitten in het *finetunen* van de testversie van de Waardenpas. De belangrijkste opgave is: hoe krijg je het voor elkaar dat degene die voor zichzelf een waardenprofiel aanmaakt, het resultaat echt gaat beschouwen als zelf gemaakt, in plaats van als gegenereerd-door-een-extern-stukje-software? Dick Rijken (Haagse Hogeschool), Justus Tomlow (TU-Eindhoven) en Allard Roeterink (YD+I) hebben de illustratiefase van het waardenprofiel afgesloten via een conceptwijzer en een demosite. Enkele bekende Nederlanders hebben een eigen Waardenpas aangemaakt die andere gebruikers desgewenst als referentie kunnen gebruiken (gidsfunctie).

De RVU is akkoord gegaan met het 'hosten' van de Waardenpas op de site van de Club van RVU (voorheen Clubvan100), een gemeenschap van burgers die andere burgers helpen, georganiseerd via tv en internet. Dit was een belangrijke stap in het concept, omdat hiermee een omgeving en gemeenschap gecreëerd is waar mensen een Waardenpas kunnen aanmaken, en deze kunnen vergelijken en bespreken met andere 'pashouders'.

Daarmee is het concept nog allerminst voltooid. De tweede component is het bouwen van een informatieomgeving die het mogelijk maakt om de verbinding te leggen tussen hetgeen mensen belangrijk vinden (de Waardenpas) en hetgeen zij aantreffen in de koopomgeving. Hiertoe zijn gesprekken gevoerd met de WUR (consumptiesociologie) en LNV-VD. In samenwerking met LNV is een projectplan opgesteld voor een redactieteam dat de informatieomgeving gaat vormgeven.

4.3

Rapporten en andere uitgaven

- Oerdis (conceptwijzer, december 2008)
- Op weg naar Streekstations: inspirerende initiatieven langs de snelweg (rapport, september 2008)
- Celebrate Food update (conceptwijzer, juni 2008)
- Bestemming Nieuw Nederland (rapportnr. 08.2.179, juni 2008)
- Streekstations (conceptwijzer, april 2008)
- Tankend in Holland behouden we ons landschap (rapport, maart 2008)
- Samen Goed Eten in internationaal perspectief (conceptwijzer, februari 2008)

4.4

Media

- De calorieën moeten op de bon! (Nieuws voor diëtisten, 02/01/08)
- Enthousiasme bij Venlo en Floriade/Groot project van groen en glas (E3 Journaal Venlo, 02/01/08)
- Een tussentijds tuinfeestje (Villa Flora) (Volkskrant Banen, 03/01/08)
- Tuinbouwlobby levert 300 miljoen euro op (bouwen met groen en glas) (Bloemenkrant, 08/01/08)
- Zonder genieten mis je iets (smaaklessen) (Dagblad de Limburger ed. Midden-Limburg Weert en Limburgs Dagblad ed. Oost Parkstad, 08/01/08)
- Af en toe ongezond kan heel gezond zijn (Brabants Dagblad ed. Uden/Veghel, Provinciale Zeeuwse Crt. ed. Walcheren, BN de Stem ed. Moerdijk en Stentor Deventer Dagblad, 09/01/08)
- Wonen en werken onder de palmen/Bouwen met groen en glas biedt voordelen voor imago Noordoostpolder (Flevopost ed. Noordoostpolder, 09/01/08)
- Lezingen Voeding van ons leven (Mathieu Wagemans) (Schijndels Weekblad, 10/01/08)
- Terug naar de oerdis (Trouw, 12/01/08)
- We moeten terug naar menu uit Stenen Tijdperk (Trouw, 12/01/08)
- Kennis vergaren voor een GEZOND leven (15/01/08)
- Smaaklessen maken kinderen bewust van eigen smaak en voeding (Maasstad Hellevoetsluis Spijkenisse, 16/01/08)
- Kok geeft proefles aan wethouder Lewis (Delta ed. Spijkenisse, 16/01/08)
- Kok geeft jeugd proefles (Havenloods Botlek I, 16/01/08)
- Wonen en werken tussen de palmen geen utopie meer (Zeeuwsch Vlaams Advertentieblad, 16/01/08)
- Initiatief voor aangenaam wonen en werken in licht en groen (Groen Portaal, 16/01/08)
- Palmen in Huissen (De Betuwe, 16/01/08)

- Villa Flora toonbeeld van duurzaamheid (Weekblad Facilitair & Gebouwbeheer, 17/01/08)
- Het groenste kantoor van Nederland/Glazen Villa Flora proeftuin voor duurzame ontwikkelaars (Weekblad Facilitair & Gebouwbeheer, 17/01/08)
- Verwarming van huizen straks niet meer nodig (bouwen met groen en glas) (Het Financieele Dagblad, 18/01/08)
- Bouwen met groen en glas besparend (Cobouw, 18/01/08)
- Savanne-eten gezond (Trouw, 22/01/08)
- Geslaagde proefles bij Ristorante Pappagallo (Delta ed. Spijkenisse, 23/01/08)
- Aankondiging gesprek in Radio Kassa over de Oerschijf van vijf (Trouw, 24/01/08)
- Don Bosco school valt met de neus in de boter (Opregte Steenwijker Crt., 30/01/08)
- De weldaad van groen en glas (PI – Projekt & Interieur, 31/01/08)
- Energiecombinaties integreren tuinbouw in de samenleving (bouwen met groen en glas) (Onder glas, nr. 1, januari 2008)
- Even in de tropen (bouwen met groen en glas) (Gelderlander ed. Betuwe, 01/02/08)
- Bouwen met groen en glas (Bouwwereld, 05/02/08)
- Lezingen Damiaancentrum gaan over voeding (Mathieu Wage-mans) (Nieuwe Oogst ed. Zuid, 09/02/08 en 16/02/08)
- TV-kok op schoolbezoek in Kropswolde (Dagblad van het Noorden ed. Midden-Groningen, 12/02/08)
- Klimaatbeleid EU levert veel geld op (bouwen met groen en glas) (Cobouw, 13/02/08)
- Nooit meer: Dat lust ik niet zonder te proeven! (Dagblad van het Noorden edities Zuidwest-Drenthe en Oost-Groningen, Dagblad van het Noorden edities Noord-Drenthe, Zuidoost-Drenthe, Noord-Groningen en Stad en Haren 16/02/08)
- Kok geeft jeugd smaakles (Regiokrant ed. Hoogzand-Sappemeer, 20/02/08)
- Ga voor gezond (Streekblad Zoetermeer, 20/02/08)
- Smaakvolle les (Gezinsblad Assen, 20/02/08)
- De toekomst is van glas (Groenten en Fruit, 22/02/08)
- Hé hallo, heb jij wel ontbeten...? (Groot Naaldwijk, 26/02/08)
- Gezond 'gruiten' bij CBS De Brink (Leusder Krant, 27/02/08)
- Boekenbal/Publicatie 'Bouwen met Groen en Glas' verschenen (Inside Information, 29/02/08)
- Samen goed eten (Grootkeuken, 29/02/08)
- Bouwen met groen en glas (Architectenweb Magazine, februari 2008)
- Wonen in een kas (Gelderlander ed. de Vallei-Ede, 01/03/08)
- CAH bouwt nieuwe hogeschool onder glas (Stentor ed. Flevoland, 04/03/08)
- Smaaklessen zijn 'leuk en lekker' (De Twentsche courant Tubantia ed. Oldenzaal, 06/03/08)
- Glastuinbouw/LTO Noord Glaskracht – resultaten 2007 (bouwen met groen en glas, e.a.) (Nieuwe Oogst ed. Noord, 08/03/08)
- Streekproduct bij de pomp (www.ad.nl, 09/03/08 en AD Groene Hart e.d. Gouda, 10/03/08)
- Organisator markt ziet streekstation wel zitten (AD Groene Hart ed. Gouda, 10/03/08)

- In dropjes zitten gemalen varkenspootjes (Provinciale Zeeuwse Crt. ed. Walcheren, 11/03/08)
- Gezonde Hap&Stap op de Prangelaar (Woudenberger, 11/03/08)
- Gezonde Hap&Stap op Woudenbergse basisschool De Prangelaar (Barneveldse Krant, 15/03/08)
- Streekstation: benzine tanken en een product uit de regio kopen (Wag. UR dps-lbw.blogspot.com, 14/03/08)
- Beeld woonkas/Impressie Sungalow (Friesch Dagblad, 20/03/08)
- Liever patatje met dan bruinbrood (smaaklessen) (AD Utrechts Nieuwsblad edities Utrecht Stad en Utrecht Zuid, 22/03/08 en AD Groene Hart ed Woerden, 26/03/08)
- Viering 1000e smaaklesschool en benoeming eerste smaakouder (persbericht ministerie van LNV, 28/03/08)
- Lekkerbekjes (Volkskrant Magazine, 29/03/08)
- Bouwen met groen en glas (Architectuur NL, 31/03/08)
- Floriade 2012 (Navenant, 31/03/08)
- Het voorjaar tegemoet! (Villa Flora) (Navenant, 31/03/08)
- Zes vragen over cradle-to-cradle (Villa Flora) (Stedebouw & Architectuur, 31/03/08)
- Cradle-to-cradle/Afval is voedsel (Villa Flora) (Stedebouw & Architectuur, 31/03/08)
- Smaakfestijn op duizendste school met smaaklessen (DAG, 02/04/08)
- CAH stimuleert smaaklessen (Flevopost Dronten, 02/04/08)
- Smaaklessen van Pierre Wind om te weten wat je eet (AD Algemeen Dagblad, 03/04/08)
- Smaakles: Proeven, ruiken, voelen en zien met Pierre Wind (Haarlems Dagblad ed. Haarlem, Noordhollands Dagblad ed. Kennemerland en Gooi- en Eemlander ed. Eemland, 03/04/08)
- Pleidooi voor verplichte voedingslessen op school (Gelderlander ed. de Vallei-Ede, 03/04/08)
- Pierre Wind wil verplichte voedingslessen op scholen (Barneveldse Krant, 03/04/08)
- Smaaklessen van Pierre Wind om te weten wat je eet (AD Utrechts Nieuwsblad ed. Utrecht Oost en AD Rotterdams Dagblad ed. Rotterdam Stad, 03/04/08)
- Voedingslessen verplicht op school (Flevopost Dronten, 04/04/08)
- Pierre Wind is echte smaakmaker (Amersfoort NU, 04/04/08)
- 17 april Groene Gebouwen (bouwen met groen en glas) (Agenda VNG Magazine, 04/04/08)
- Pierre Wind op Vlindervallei (De Stad Amersfoort, 09/04/08)
- De Duykeldam krijgt smaakles (Krant van Flevoland, 09/04/08)
- Smaaklessen op de Johannesschool (Telstar, 09/04/08)
- Johannesschool Mierlo start project 'Gezond' (Trompetter ed. Geldrop/Mierlo, 16/04/08)
- Eetlessen op basisschool (Telegraaf, 18/04/08)
- Die groene dingen, die eten we thuis nooit (Eindhovens Dagblad ed. Eindhoven-Oost, 18/04/08)
- Niet bewuster door smaaklessen (Foodpress, 18/04/08)
- Nooit meer met lege maag naar school (NRC Handelsblad, 19/04/08)
- Driemaal smullen van kunsten bovenbouw (Provinciale Zeeuwse Crt. ed. Walcheren, 23/04/08)

- Druppeltjes bloed door het raspen, traantjes door de juin (Provinciale Zeeuwse Crt. ed. Zeeuws-Vlaanderen en BN de Stem ed. Zeeuws-Vlaanderen, 23/04/08)
- Smullen van asperge-ijs (Haarlems Dagblad edities Haarlemmermeer en Haarlem en IJmuider Courant, 23/04/08)
- Lekker lunchen op school (Echo Amsterdam Bos en Lemmer, 23/04/08)
- Smaakcentrum in Boxtel (Brabants Centrum, 29/04/08)
- Bouwen met groen en glas/Koelen is warmte oogsten (BouwIQ, 30/04/08)
- Charteraanpak van wijk Meezenbroek, Schaersbergerveld en Palemig (MSP) in Heerlen (gezonde wijk) (Nederlandse Staatscourant, 06/05/08)
- Toekomstsignalen Tuinbouw door Hans Koehorst (o.a. bouwen met groen en glas) ('t Hele Westland, 08/05/08)
- Tuinbouwtentoonstelling met een attractieve saus erover (Villa Flora) (De Boomkwekerij, 09/05/08)
- Lekker koken voor moederdag (smaaklessen) (Udens Weekblad, 09/05/08)
- Wij zijn wel functioneel gek (bouwen met groen en glas) (Groenten en Fruit, 16/05/08)
- Gedeputeerde woont smaakles bij (Flevopost Lelystad, 16/05/08)
- Smaaklessen hebben effect (Nieuwe Oogst ed. Oost, 17/05/08)
- Terra Madre (smaaklessen) (Nieuwe Oogst ed. Oost, 17/05/08)
- Tuinbouw voor 'warmte' en 'licht' (bouwen met groen en glas/BGG) (Bloemenkrant, 20/05/08)
- Café met visie (C2C en Villa Flora) (Bloemenkrant, 20/05/08)
- Hoofdgebouw CAH onder glas (BGG) (Flevopost Dronten, 23/05/08)
- Eten, weten en liefde (smaaklessen) (Friesch Dagblad, 24/05/08)
- Glaspaneel regelt behoefte aan koude en warmte (smart skin) (Cobouw, 30/05/08)
- Food-studies op zoek naar meer animo (smaaklessen) (VTM Voedingsmiddelentechnologie, 30/05/08)
- ThemaTuinen: Energie (BGG) (Bloemenkrant, 03/06/08)
- Reactie op de stelling 'Maak smaaklessen voor Almeerse scholen verplicht' (Almere deze week, 04/06/08)
- Redelijke interesse kinderen in voeding (smaaklessen) (Zuivelzicht, 04/06/08)
- Brede school kan niet zonder coördinatie van activiteiten (smaaklessen) (Nieuwsblad Geldermalsen, 05/06/08)
- Kinderen weten wat gezond eten is maar ze kiezen er zelf niet voor (smaaklessen) (Wieringer Courant Wieringermeerbode, 10/06/08)
- Superstreekmarkt op Agnietenberg topper Week van de Smaak (Stentor Zwolse Courant ed. Zwolle/Stad, 12/06/08)
- Drunen krijgt Euro-toques restaurant (smaaklessen) (De Maasroute, 12/06/08)
- Glasstec in teken van: glas & energie (BGG) (Eisma's Schildersblad, 12/06/08)
- Technologie tot aan de darmwand (smaaklessen) (VTM Voedingsmiddelen-technologie, 13/06/08)
- Volop kansen voor glasbedrijf (Peter Oei/BGG) (Schilders Vakblad, 13/06/08)

- Om de hoek: Olst: school start met sport- en smaaklessen (Stentor Sallands Dagblad, 14/06/08)
- Proeven, ruiken en voelen in smaaklessen (Leeuwarder Courant ed. Zuid, 20/06/08)
- Denktank 'Lekker buiten zijn' (Hans Rutten) (Trouw, 21/06/08)
- Wonen met groen en glas (Huis 2008, 30/06/08)
- Cradle-to-cradle (Villa Flora/BGG) (Verwarming Ventilatie+, 30/06/08)
- Viering duizendse 'Smaakleschool' (Ned. Tijdschrift voor Voeding en Dietetiek, 30/06/08)
- InnovatieNetwerk werkt aan: Een supermarkt van de toekomst (Foodpersonality, 30/06/08)
- Een supermarkt van de toekomst (FoodPersonality, juni 2008)
- Ergogenics (oerdis) (www.ergogenics.org/voeding, 03/07/08)
- Kabinet wil gezonde voedselkeuze makkelijker maken (persbericht ministerraad, 04/07/08)
- The hundred mile diet or Prehistorci cooking? (www.johannesbrug.blogspot.com, 16/07/08)
- Profiteren van hype is hard werken (oerdis) (weblog W. Koert in Elsevier Voedingsmiddelen Industrie, 10/07/08)
- Markt is gematigd positief over nieuwe voedingsnota (smaaklessen) (Shops Out of Home, 31/07/08)
- Industrie moet eigen belang inzien (smaaklessen) (VTM Voedingsmiddelen-technologie, 08/08/08)
- GroenLinks krijgt bijval van Voedingscentrum (smaaklessen) (Parool, 13/08/08)
- Weide blik: smaaklessen (Agrarisch Dagblad, 20/08/08)
- Campagne gezond gewicht 'Eet gezond en beweeg voldoende' (smaaklessen) (Almere deze week, 27/08/08)
- Proefwerk (smaaklessen) (Elle Eten, 31/08/08)
- De kok bereidt het eten (Samen Goed Eten) (Grootkeuken, 31/08/08)
- Schoolgruiten zoekt bredere toepassing (smaaklessen) (Agrarisch Dagblad, 06/09/08)
- Pierre Wind opent Culinaire Plaza: 'Praat met je tomaten' (Alkmaar op zondag, 07/09/08)
- Zwolle, hoofdstad van de Smaak 2008 (20/09/08)
- Proeven doe je niet met je ogen (smaaklessen) (Trouw, 20/09/08)
- Supers ontdekken bewuste consument (Boerderij, 23/09/08)
- Pierre Wind kookt in Madurodam (Haagwest nieuws, 24/09/08)
- De streek heeft zoveel lekkers (smaaklessen) (Peperbus, 24/09/08)
- Recepten uit de oerdis (Trouw, 24/09/08)
- Een lofzang op verse voeding/interview Topkok Pierre Wind (DAG, 26/09/08)
- Graspasta eten & drinken (Het Goede Leven, 26/09/08)
- Bitter is bleh! (AD Algemeen Dagblad, 27/09/08)
- Voeding op jonge leeftijd bepalend voor later (DW Drogisten Weekblad, 27/09/08)
- Appels met peren vergelijken (smaaklessen) (Brabants Dagblad ed. Uden/Veghel, 27/09/08)
- Good Food Kit (smaaklessen) (Misset Restaurant, 30/09/08)
- Kids gaan voor lekker (Voeding Nu, 30/09/08)
- Van smaakles tot glutenvrij pannenkoekje (Gelderlander ed. de Vallei-Ede, 30/09/08)

- Zuinig (oerdis) (Trouw, 29/09/08)
- Terug naar de oerdis (Trouw, 30/09/08 en www.trouw.nl/groen/nieuws, 30/09/08)
- Opgetekend: Oerdis (Nieuws voor diëtisten, september 2008)
- “Uw voeding is uw medicijn. Uw medicijn is uw voeding” (oerdis) (Hippocrates, 460-377 v. Chr.) (www.voeljemens.nl/voeding, september 2008)
- Landaap of Wateraap? (oerdis) (www.docs4x4africa.com, september 2008)
- Sterk fundament in Breda (Bouwen met groen en glas) (Drechtsteden Business en West-Brabant Business, 30/09/08)
- Bouwen met groen en glas (de Architect, september 2008)
- Fruitdag op De Zilvermeeuw (smaaklessen) (Witte Weekblad ed. Lisse e.o., 01/10/08)
- Werknemers functioneren beter in groene werkomgeving (BN de Stem bijlage ed. Moerdijk, 01/10/08)
- Drie tv-koks en hun pompoen-geheimen (smaaklessen) (Avrobode, 03/10/08)
- Verburg laat stadsjeugd tuinieren (smaaklessen) (Telegraaf, 10/10/08)
- Afval bestaat straks niet meer in Venlo (Villa Flora) (Trouw, 14/10/08)
- Smaken leren kennen (Amersfoort NU, 15/10/08)
- Waterhoek sluit ‘gezonde maand’ af met kooklessen (Almare editie Buiten, 15/10/08)
- Slow food in de stad (smaaklessen) (Agrarisch Dagblad, 15/10/08)
- NVVL-FND-Jaarsymposium Lekker & Gezond (Voedingsmiddelen Industrie Magazine, 17/10/08)
- Boodschappen voor kinderen/Food for Kids (VTM Voedingsmiddelentechnologie, 17/10/08)
- Een drankje bestellen met de Ipod (green wall) (Het Nieuwsblad België, 19/10/08)
- Gruiten op school (smaaklessen) (Nieuwe Oogst ed. Oost, 25/10/08)
- Bekende TV-kok Pierre Wind opent The Chocolatefall in Oostvoorne (Westvoornse Courant, 29/10/08)
- Ontwikkel je smaak!/Div. smaakactiviteiten (Smaakmakend, 31/10/08)
- Moeilijke eters maken we zelf (smaaklessen) (J/M vakblad voor ouders, 31/10/08)
- Superzuinige Floriade: Venlo aan de wieg (Villa Flora) (Terra, 31/10/08)
- Warmte oogsten met Smart Skin (Gebouwbeheer, 31/10/08)
- Overkappen A16 haalbaar (www.ad.nl, 31/10/08)
- Proeven met de hersenen (VTM Voedingsmiddelentechnologie, 31/10/08)
- Wetenschap en beleid vertellen zich aan overgewicht (Spil 251-252, nr. 2008-4, oktober 2008)
- 7klapper voor gezonde wijk (De Alphenaar, 11/11/08)
- Oersoep verruimt de geest (LNVweb, 13/11/08)
- Het is een eer om de Floriade 2012 te helpen realiseren (Villa Flora) (de Ingenieur, 14/11/08)
- Kabelbaan en begraafplaats boven A1 (streekstation) (De Twentsche crt Tubantia op zondag, 23/11/08)

- Streekstations bij Reeuwijk weer een stapje dichterbij (AD Groene Hart ed. Alphen a/d Rijn, 27/11/08)
- Streekstation stap dichterbij (www.ad.nl, 27/11/08)
- Ontmoetingsdag ministerie van LNV over voedingsideeën (LNV-persbericht, 27/11/08)
- Tankstation De Knoest langs de A27 lijkt prima plek voor 'Italiaans' streekstation (AD Utrechts Nieuwsblad edities Utrecht Oost en Zuid, 29/11/08)
- Evaluatie: Het programma Smaaklessen beproefd (Voeding Nu, 30/11/08)
- De Knoest langs A27 geschikt voor streekstation (AD Rivierenland, 01/12/08)
- Lekker, leuk en leerzaam! Vivent geeft smaaklessen op basisscholen (Bossche Omroep op Zondag, 14/12/08)
- Aandacht voor kinderen (smaaklessen/overgewicht) (Telegraaf, 18/12/08)
- Bouwen met groen en glas (LTO Noord Glaskracht, Resultaten 2008)
- Bouwen met groen en glas (Stedebouw & Architectuur, 30/12/08)
- Vernieuwende klimaatconcepten (bouwen met groen en glas) (Stedebouw & Architectuur, 30/12/08)
- Zeep smaakt lekker (smaaklessen) (Gezond Nu, 31/12/08)

4.5

Lezingen en workshops

- "Gezondheid zonder grenzen". Onderwijs adviescommissie onderwijsprogramma "mens en natuur", Hogeschool Van Hall Larenstein. Hiske Ridder, (Arnhem, 22-4-2008)
- "Streekstation kans voor cultuurlandschap Hollandse waterlinie". Bijeenkomst enveloppecommissie Linieland. Hiske Ridder (Houten 10-11-2008)
- "Streekstation als poort voor het groene hart". Bijeenkomst GZH. Schiedam. Hiske Ridder, Schiedam, 13-10-2008)
- "Streekstations waar staan we?". Streekstationborrel. Driebergen. Hiske Ridder. Driebergen, 1-10-2008)

5.

Innovatie- Stimulerende Omgevingen

Als het gaat om het stimuleren van innovaties, zien we alom een zoekproces naar de heilige graal – naar concepten, instrumenten en andere institutionele vormen en principes waarmee de innovatiekracht van bedrijven, organisaties en besturen ondersteund en versterkt kan worden. Ook door partijen zoals het Innovatieplatform wordt de innovatieomgeving niet als optimaal beschouwd. Er is een breed gevoelde behoefte (en noodzaak) om te komen tot andere, nieuwe, effectievere manieren om een omgeving te bieden die stimulerend werkt voor innovaties.

De kernvraag voor dit thema is:

Hoe kun je condities creëren die ondernemers maximaal in staat stellen om innovatief (en maatschappelijk verantwoord) te ondernemen?

Ondernemerschap (breder dan de agrosector) is dus vertrekpunt, maar daarbij komen onvermijdelijk bestuurlijke en institutionele factoren indringend aan de orde. Het thema richt zich niet louter op het doen realiseren van systeeminnovaties, maar gaat in de breedte over de innovatiecontext waarbinnen ondernemers moeten opereren. Maar er zal wel een sterke wederzijdse beïnvloeding zijn tussen dit thema en de andere thema's. De primaire is in eerste aanleg gericht op de glastuinbouw.

In 2007 is door CIBIT en Dialogic een analyse gemaakt van de innovatieomgeving van tuinbouwondernemers. Hieruit afgeleid is een aantal gebreken op systeemniveau geïdentificeerd, verdeeld over overheid, bedrijfsleven en kennisinstellingen. Uit de analyse komen de volgende elementen naar voren:

Bedrijfsleven

- Versplintering in belangen en instituties

Kennisinfrastructuur

- Incentives gericht op kennisontwikkeling en niet op innovatie
- Structuren en financiële stromen belemmeren domeinverbreding

Overheid

- Kennisontwikkeling prioriteert boven innovatie
- Controlkramp en visie op innovatie
- Versplintering en ontoegankelijke besluitvorming

De hoofdlijnen zijn weergegeven in een notitie die onder dit thema te vinden is op onze website (www.innovatienetwerk.org)

In 2008 is door prof. Jorna (RUG) een voorzet gegeven voor de contouren van een nieuwe benadering voor enkele van deze systeemgebreken. Dit richtte zich met name op de incentives in de KIS en de, ook door de WRR gesignaleerde, controlkramp van de overheid. Deze slo-ten echter onvoldoende aan bij onze visie op de wijze waarop dit vormgegeven zou moeten worden. Tot op heden hebben wij geen personen/partijen gevonden die wij in staat achten om in lijn met onze analyse, een alternatief model te ontwikkelen. Het zoeken naar dergelijke partijen zal worden voortgezet, onder meer via de website. Tot een dergelijke partij zich aandient, zal het thema op een laag pitje worden gezet.

6.

Organisatie

6.1

Algemeen

In 2008 is de heer Wim Deetman toegetreden tot het bestuur van InnovatieNetwerk. Hij volgde mevrouw Jacqueline Cramer op, die benoemd werd tot Minister van VROM.

Eind 2008 vertrok Hans Hillebrand als stafmedewerker binnen het thema Ruimte Creëren. Per 1 april 2009 wordt hij opgevolgd door Marleen van den Ham-Aertsen.

6.2

Professionaliseren door Leren

Het versterken van de competenties (onder meer kennis, vaardigheden en houding) van de staffleden van InnovatieNetwerk, en daarmee het vergroten van hun professionaliteit blijft van groot belang.

De afgelopen jaren zijn enkele langlopende interne leertrajecten georganiseerd, met betrokkenheid van externen. Deze trajecten hebben in 2007 het boek 'Werken aan systeeminnovaties. Lessen uit de praktijk van InnovatieNetwerk' (John Grin en Arienne van Staveren) en in 2008 een verslag van een experiment met een learning history opgeleverd. In 2008 is 'leren' ook een sterker onderdeel geworden in het werken aan concepten, zoals bij het concept 'Rijke Delta' en bij het project

‘Kennisassimilatie’ (Experiment Learning History rond het concept Knooperven, rapportnr. 08.2.181, juni 2008). In deze projecten staat veeleer het leren van betrokken partijen centraal ten dienste van de verdere ontwikkeling en implementatie van grensverleggende concepten. Naast de interne activiteiten heeft InnovatieNetwerk ook geparticipeerd in activiteiten van het Competentie Centrum Transitie (CCT). Daarin staat het delen van ervaringen tussen innovatieve organisaties centraal. Het mede organiseren van de jaarlijkse netwerkdag ‘Grensverleggend Vernieuwen’ is daar een belangrijk onderdeel van. De regie voor het organisatieoverstijgend leren ligt nu vooral bij CCT. InnovatieNetwerk zal hierin blijven participeren, evenals in het Forum Transitie-monitoring en in een werkgroep ‘Learning History’.

6.3

Monitoring en Evaluatie

Het thema ‘Monitoring en Evaluatie’ richt zich primair op de verantwoording van ons werk, met als secundair effect het bijstellen waar nodig van onze communicatie en werkwijzen.

Verantwoording per concept

Per concept wordt een format opgesteld waarin de volgende vragen worden beantwoord:

- Waarom is het concept grensverleggend?
- Welke nieuwe netwerken zijn ontstaan?
- Wat zijn de praktijkeffecten (direct en indirect) van het concept?
- Wat zijn (institutionele) belemmeringen bij de realisatie van dit concept?

De laatste vraag is in 2008 nieuw toegevoegd en is in eerste aanleg voor een beperkt aantal concepten uitgewerkt.

Waarderings- en imago-onderzoek

In navolging van de metingen in 2004 en 2005 is begin 2008 een kwantitatief onderzoek uitgezet om reacties van mensen uit ons netwerk op ons werk te verkrijgen. Uit dit onderzoek blijkt dat de meerderheid ons werk nog steeds waardeert en dat deze waardering ten opzichte van vorige metingen verder is gestegen. Een grote meerderheid (88%) van de respondenten die een oordeel geven, beoordeelt ons werk als goed tot zeer goed/uitstekend. Slechts 12 procent van de respondenten is van mening dat InnovatieNetwerk matig tot slecht presteert. Verder ziet een meerderheid InnovatieNetwerk als ‘grensverleggend/innovatief’, ambitieus en inspirerend. Precies die elementen waar we zelf als organisatie van vinden dat die bij ons zouden moeten horen.

6.4

Communicatie

Om ons doel te bereiken, is het van groot belang dat niet alleen op abstract niveau over ingewikkelde materie wordt gecommuniceerd, maar dat de activiteiten van InnovatieNetwerk toegankelijk worden gemaakt voor een breder publiek, en als motiverend en stimulerend worden ervaren.

De communicatie van en door InnovatieNetwerk heeft twee hoofddoelstellingen:

- Het enthousiasme voor en de betrokkenheid bij de concepten van InnovatieNetwerk vergroten (om daarmee realisatie dichterbij te brengen),
- Secundaire doelstelling: de effectiviteit van InnovatieNetwerk als voorziening uitdragen.

Communicatieprincipes

Om de doelstellingen waar te kunnen maken, is een aantal communicatieprincipes geformuleerd. Principes die leidend zijn voor de wijze waarop we als staf als geheel met communicatie omgaan. De praktische betekenis van deze principes is neergelegd in een 'richtlijn' voor de stafmedewerkers:

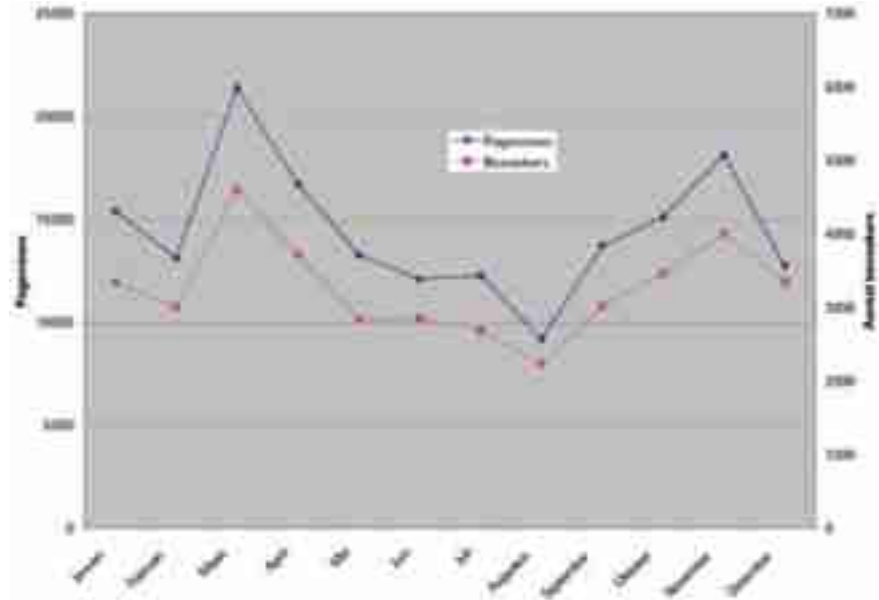
- In onze communicatie-uitingen komen de kernwaarden (kwaliteit, innovatief, betrokken en toegankelijk) van InnovatieNetwerk tot uitdrukking.
- Communiceren behoort tot de kern van ons alledaagse werk.
- Het bureau InnovatieNetwerk is onbelangrijk. Het concept en de voorziening (InnovatieNetwerk als...) staan centraal.
- InnovatieNetwerk is geen Uitvinders Besloten Vennootschap, maar een open netwerk van vernieuwingsgezinden die het netwerk willen gebruiken om mee te denken en te werken aan baanbrekende stappen voor duurzaamheid.
- Onze doelgroep verstaat geen geheimtaal.

Communicatie-instrumenten

InnovatieNetwerk hanteert een palet aan communicatie-instrumenten zoals media, rapporten, films, nieuwsbrieven, conceptwijzers en de website.

Verder maken we gebruik van een netwerk aan experts op het vlak van media, beeld, tekst, geluid, vormgeving en digitale communicatie. Periodiek komt deze groep (Advieskring Communicatie) bij elkaar voor het ontwikkelen van creatieve communicatie-ideeën rond concepten.

Zoals in dit jaarverslag blijkt is de media-aandacht voor ons werk dit jaar aanzienlijk geweest, m.n. in de schrijvende pers. Het in 2008 gehouden imago-onderzoek gaf aan dat de kwaliteit van onze communicatie-uitingen hoog wordt geacht. Het websitebezoek vertoont een licht stijgende tendens met uitschieters in maart en november vanwege het uitkomen van nieuwsbrieven. Ter illustratie navolgende grafiek.

- **Nieuwsbrief, nieuws- en persberichten**

In 2008 zijn drie algemene **nieuwsbrieven** verschenen, in maart, juni en november. Deze zijn deels via de e-mail (ruim 7.000 ontvangers) en deels via de reguliere post (ongeveer 3.800 ontvangers) verzonden. Er zijn vijf **nieuwsberichten**, verspreid over de inhoudelijke thema's, via de website verspreid. Het publiceren van **nieuwsberichten** op de website bij concepten heeft een vlucht genomen: er zijn in totaal 141 nieuwsberichten geplaatst bij concepten (37 bij Ruimte Creëren; 74 bij Duurzaam Ondernemen en 30 bij Gezonde Samenleving); ook zijn er enkele nieuwsberichten geplaatst die niet aan een concept of thema konden worden gekoppeld. Via het ANP zijn in 2008 drie officiële **persberichten** verspreid.

- **Conceptwijzer**

Deze zijn bedoeld om te berichten over de voortgang van een concept. In 2008 zijn er hiervan dertien gemaakt (twaalf in het Nederlands en één in het Engels): drie binnen Ruimte Creëren, zes binnen Duurzaam Ondernemen en 4 binnen Gezonde Samenleving.

- **Artikelen in kranten en vakbladen**

Informatie over concepten van InnovatieNetwerk scoren goed in de media. Vooral de schrijvende pers weet ons goed te vinden. In 2008 zijn naar schatting zo'n 900 berichten verschenen. Naarmate een concept dichterbij realisatie komt, is het ook interessanter voor andere media: radio en televisie.

- **Rapporten**

We publiceren een rapport óf ter verantwoording van een actie of fase in een conceptontwikkeling óf om een (volgende) stap in een conceptontwikkeling mogelijk te maken óf een combinatie daarvan. Wanneer hoofdzakelijk verantwoording aan de orde is, houden we de opmaak en de distributie zo sober mogelijk en houden we de uitvoering goeddeels in eigen hand; wanneer faseovergang aan de orde is, staan opmaak en distributie zoveel mogelijk ten dienste van de communicatieve effectiviteit en leunen we sneller op externe ondersteuning. Dit kan ook betekenen dat de distributie in handen wordt gelegd van een externe partij, bij voorkeur een uitgever die actief is in het gebied dat voor het concept relevant is.

In 2008 zijn 33 rapporten uitgebracht en digitaal (website) en op papier (hard copy) beschikbaar gesteld, waarvan er 29 een rapportnummer en ISBN heb-

ben gekregen.; 23 daarvan zijn vormgegeven in de vaste opmaak en 6 daarvan extern (andere opmaak). De 4 andere extern vormgegeven rapporten zijn wel in opdracht van InnovatieNetwerk gemaakt – binnen een bepaald concept – maar hebben geen rapportnummer en ISBN gekregen.

- **Weblogs**

Het fenomeen weblogs is in 2008 uitgebreid. In totaal zijn er 52 weblogs geplaatst (wekelijks dus!), waarvan 46 door InnovatieNetwerkmedewerkers, 3 door innovatiekringleden en 3 door gastbloggers.

- **Films, radio- en tv-uitzendingen**

In 2008 zijn ook verschillende multimedialpublicaties op de website van InnovatieNetwerk toegankelijk gemaakt. Er zijn twee **radio-uitzendingen** geweest, één over Oerdis en één over Bouwen met Groen en Glas. Er was een **tv-uitzending** over Agroparken en de Happy Shrimp Farm. Ook zijn er diverse **films** gepubliceerd; één in het kader van het concept Debat-teren met stickers (video 'Naar een platform van Angry Young Consumers'), één in het kader van het concept Gezonde Wijk (video 'Wijkwandelling'), één in het kader van het concept 'Bestemming Nieuw Nederland' (documentaireverslag van een busreis en twee werkateliers), twee in het kader van het concept Singelgolf (publieksfilm en realisatiefilm), tien in het kader van het concept 'Nieuwe Nuts in de praktijk'. Ook is er een videojaarverslag 2007 verschenen, en een film van de Jaarconferentie van InnovatieNetwerk d.d. 17 april 2008.

6.5 Financiën

Het beschikbare budget voor InnovatieNetwerk was in 2008 in totaal ruim € 5,3 miljoen. Van dit budget is bijna € 4,5 miljoen besteed. Daarmee is InnovatieNetwerk binnen het beschikbare budget gebleven. Het totale budget was als volgt opgebouwd: ruim € 1,3 miljoen voor het apparaatsbudget (personeel en materieel) en € 4 miljoen voor het programmabudget.

	Beschikbaar budget 2008 (miljoen euro)	Realisatie uitgaven 2008 (miljoen euro)
<i>Apparaatsbudget:</i>		
Personeel	0,928	0,881
Materieel	0,414	0,412
Totaal	1,342	1,293
<i>Programmabudget</i>		
	4,027	3,250
Totaal budget	5,369	4,518

Toelichting

Apparaatsuitgaven

De totale apparaatskosten bleven dit jaar binnen de begroting (€ 49.000 'over'). De kosten voor het bestuur worden ook onder materiële lasten geboekt.

De post Personeel is binnen het beschikbare budget gebleven.

Programmabudget

Het oorspronkelijke programmabudget voor 2008 was € 3,798 miljoen. Het programmabudget kent een kas- en een verplichtingenbudget. Uit het kasbudget worden voorschotten van nieuwe en lopende projecten en eindfacturen van afgeronde projecten betaald. Binnen het verplichtingenbudget worden nieuwe projecten uitgezet. Het programmabudget is in de loop van 2008 verhoogd in verband met de loon- en prijsbijstelling: verplichtingenbudget € 4,027 miljoen; kasbudget € 3,872 miljoen. Het kasbudget is lager dan het verplichtingenbudget in verband met interne budgetoverheveling ten behoeve van de Dag van de Toekomst.

Uitgaven (kasruimte)

Het kasbudget van € 3,872 miljoen waaruit de kosten van projecten worden betaald, is in 2008 niet volledig besteed (€ 1 miljoen over).

Aanbestede projecten in 2008 (verplichtingenruimte)

In de laatste kolom van navolgende tabel is de verdeling van de in 2008 nieuw aanbestede projecten over de verschillende thema's aangegeven. De overgebleven verplichtingenruimte bedraagt € 0,8 miljoen.

Begroting en aanbestede projecten in 2008 per thema

Thema	Begroting (x 1.000 euro)*	Aanbestede projecten (x 1.000 euro)
Ruimte Creëren	1.095	1.126,5
Duurzaam Ondernemen, excl. SIGN/Courage	948	775
SIGN	175	45
Courage	175	101
Kiemkracht	100	83
Visserij	100	171
Totaal	1.498	1.175
Gezonde Samenleving	745	702
InnovatieStimulerende Omgevingen	74,5	64
Professionaliseren door Leren	41	31
Monitoring & Evaluatie	2,5	2,5
Communicatie en Beeldvorming	164,5	144,5
Overig (Algemeen/Thema-overstijgende activiteiten)	14,5	4,5
Totaal programmabudget (oorspronkelijke begroting)	3.635	3.250
Uiteindelijk beschikbaar budget (na loon- en prijsbijstelling)	4.027	4.050
Overgebleven budgetruimte "verplichtingen"		800

*) Per medio oktober 2008 heeft herverdeling plaatsgevonden van de budgetten per thema. Deze kolom geeft de situatie weer na de herverdeling.

6.6 Rapporten

- Werkprogramma 2008 (rapportnr. 08.3.058, januari 2008)
- Jaarverslag 2007 (rapportnr. 08.3.059, mei 2008)
- Nieuwsbrieven (Algemeen) zijn in 2008 verschenen in januari, april, juli en november.

6.7 Media

- Dubbele petten innovatie landbouw onder de loep (Telegraaf, 31/01/08)
- Actoren die vallen onder het zorgdragerschap van de minister van LNV (NRLO & InnovatieNetwerk) (Nederlandse Staatscourant, 27/03/08)
- Koopmans: kleffe boel bij innovatiesubsidies (Agrarisch Dagblad, 01/02/08)
- Instellingsbesluit kennisgroepen LNV (§ 5: InnovatieNetwerk) (Nederlandse Staatscourant, 18/07/08)
- Citaat Ger Vos “De landbouw kan De agrarische sector is zwak in het creëren van verleiding” (Boederij, 04/11/08)
- Strijd tegen vanzelfsprekendheid (G. Vos) (LNV-blad met Name, 26/11/08)
- Een tweesporenaanpak is onvermijdelijk! (Linksom of Rechtsom, Management en Consulting, 31/12/08)

6.8 Lezingen

- “Kennisinnovatie doe je met de praktijk”. Bijeenkomst Kennisbasis Thema 1, Wageningen UR/LNV. Hans Hillebrand (Wageningen, 17-1-2008)
- “Businesscases for Systeminnovative Projects”. Congres Larenstein. Mathieu Wagemans (Wageningen, 20-3-2008)
- “Management of Systeminnovative Change”. Colleges Vakgroep Communicatie- en Innovatiestudies, WUR. Mathieu Wagemans (Wageningen, 28-3-2008)
- “Tough problems will not be solved by the way of thinking that created those problems”. Dialogues House (ABN AMRO). Ger Vos. (Amsterdam, 1-4-2008)
- “Innoveer of degenerer”. Bijeenkomst brancheverenigingen natuursteen. Ger Vos (Elspeet, 10-4-2008)
- “De kunst en de worsteling van het grensverleggend innoveren”. PHLO-cursus Wageningen UR. Ger Vos (Wageningen, 28-5-2008)
- “Glokalisering, het is tijd voor Gideon”. Congres over vernieuwing in de gemeentepolitiek. Mathieu Wagemans (Woerden, 31-5-2008)
- “InnovatieNetwerk: een bijzonder innovatie-arrangement”. Directie Ministerie van Financiën. Ger Vos (Huissen, 10-9-2008)
- Leiding departementale bijeenkomst Casusadoptie. Ger Vos (Den Haag, 15-12-2008)

Bijlage I: Samenstelling Bestuur per 1 januari 2009

Andriessen, Prof.mr. F.H.J.J.
Beaufort, Mw. Prof.dr. I. de
Boon, Ir.ing. H. de
Brand, Ir. A. van den
Deetman, Drs. W.J. *)
Dijkhuizen, Prof.dr.ir. A.A.
Graeff, Ir. J.J. de
Jansen, Mr. G.J.
Kremers, Dr. J. (voorzitter)
Sangster, Dr. B.
Veenhof, Drs. A.H.A.
Vogelaar, J.C.P.
Vos, Dr. G. (secretaris)
Zande, Prof.dr. A.N. van der

Erasmus MC

Stichting Biologica
Raad van State
Wageningen UR
Vereniging Natuurmonumenten
Provincie Overijssel

InnovatieNetwerk
Ministerie van LNV

*) Benoemd per 1 april 2008.

Bijlage 2: Samenstelling Innovatiekringen per 1 januari 2009

Innovatiekring Ruimte Creëren

Andriessen, Prof.mr. F.H.J.J.	voorzitter
Beun, Ir. N.J.	InnovatieNetwerk
Bruins, mw. Drs. A.	Ministerie van LNV, Directie Platteland
Eijsackers, Prof.dr. H.J.P.	Wageningen UR
Graeff, Ir. J.J. de	Vereniging Natuurmonumenten
Grotenhuis, mw. Dr. H. te Ham-Aertsen, mw. Ir. H.A.M. van den *)	InnovatieNetwerk
Hetsen, Dr. H.	
Kromhout, H.	
Peters, mw. Drs. R.	Ministerie van V&W
Roemaat, J.W.E.M.	
Schaik, Drs. C.M. van	InnovatieNetwerk
Slingerland, Ir. C.T.	Wageningen UR
Vos, Dr. G.	InnovatieNetwerk (agendalid)

*) In dienst per 1 april 2009.

Innovatiekring Duurzaam Ondernemen

Berge, J.B.M. ten	C&M Jo-E1 BV
Boon, Ir.ing. H. de	voorzitter
Eilander, G.	Trendbox
Haren, Prof.dr.ir. R.J.F. van	Kiemkracht
Kuijpers, Mr. P.	
Oei, P.T.	InnovatieNetwerk/SIGN
Platschorre, Ir. M.I.	

Ridder, Prof.dr. W.J. de	Universiteit Twente
Riphagen, Drs. H.J.	InnovatieNetwerk
Staman, Mr.drs. J.	Rathenau Instituut
Vries, Ing. C.K. de Vries	Courage
Wagemans, Dr.ir. M.C.H.	InnovatieNetwerk
Wilt, Dr.ir. J.G. de	InnovatieNetwerk

Innovatiekring Gezonde Samenleving

Adrichem, L. van	student HAS Den Bosch
Beaufort, mw. Prof.dr. I. de	Erasmus MC
Bebelaar, mw. K.	Gem. Rotterdam, Deelgemeente Delfshaven
Beun, Ir. N.J.	InnovatieNetwerk
Bongers, Drs. M.G.	Het Portaal
Bordewijk-van der Krol, mw. Ir. M.E.	Fooddesign and Innovation
Empel, D. van	student HAS Den Bosch
Gemst, mw. A. van	Slow Food
Gooijer, Dr.ir. C.D. de	Wageningen UR – FND
Hoenderdos, mw. Ir. K.	Scriptum communicatie over voeding
Huizing, Dr. H.J.	InnovatieNetwerk
Lavrencic, Mw. U.	MEGLA
Muijlwijk, T. van	HAS Den Bosch
Newalsing, mw. S.	Spirit!
Olsthoorn, mw. K.	Raad Landelijk Gebied
Pas, mw. Drs. I.R.J. van de	Ministerie van LNV, Voedselkwaliteit en Diergezondheid
Peuter, Ir. G. de	Ministerie van LNV, Bureau Bestuursraad
Praasterink, mw. F.	HAS Den Bosch
Rijken, D.	Haagse Hogeschool
Rutten, Ir. J.M.	InnovatieNetwerk
Rutten, mw. L.	Business Openers Innovaction
Sangster, Dr. B.	
Veenhof, Drs. A.H.A.	voorzitter
Veldhuysen, C.	Movisie
Veluwen, E. van	Rhederoord
Verhoef, mw. M.	Spirit!
Vos, Dr. G.	InnovatieNetwerk (agendalid)
Waarde, H. van	
Werrij-Meisen, mw. Drs. M.A.H.G.	
Woudenberg, Dr. F.	GGD Amsterdam

Bijlage 3: Samenstelling Bureau per 1 januari 2009

medewerker:

Beun, Ir. N.J. (Nico)

Brakel, H.J.C. (Henny) van
Fonk, Dr.ing. G. (Gertjan)

Ham-Aertsen,
Ir. M.H.A. (Marleen) van den

Haren, Prof.dr.ir. R.J.F. (Rob) van **)
Hartkamp, mw. Dr.ir. A.D. (Dewi) **)
Hillebrand, Dr. J.H.A. (Hans)

Huizing, Dr. H.J. (Henk)
Nieuwenhuijsen, M.A.M. (Marianne)
Oei, P.T. (Peter)
Pieters-van Wageningen, D.P. (Erna)
Riphagen, Drs. H.J. (Henk) *)
Rutten, Ir. J.M. (Hans)
Schaik, Drs. C.M. (Charles) van
Vos, Dr. G. (Ger)
Vries, Ing. C.K. (Carel) de **)
Wagemans, Dr.ir. M.C.H. (Mathieu)

Wilt, Dr.ir. J.G. (Jan) de

aandachtsgebied:

ruimte creëren, water,
sociaal-culturele aspecten
secretaresse
professionaliseren door leren,
methoden, financiën

ruimte creëren
(per 01-04-2009)
akkerbouw/Kiemkracht
glastuinbouw/SIGN
ruimte creëren,
sociaal-culturele aspecten
(tot 31-12-2008)
gezonde samenleving
secretaresse
glastuinbouw/SIGN
communicatie en financiën
visserij
gezonde samenleving
water
directeur
melkveehouderij/Courage
veelzijdig platteland,
institutionele aspecten
duurzaam ondernemen

*) Detachering.

***) In het kader van de alliantie van InnovatieNetwerk met resp.
Kiemkracht, SIGN en Courage.